

Любомир Винар
Українське Історичне Товариство
Кент, Америка

ЗНАЧЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ І СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

(З нагоди 125-ліття народження)

«За нами стихійні, непереможні, непобідимі потреби нашого народу, — стримані, але не вбиті. За нами сила вікових традицій, сила інстинкту національної самоохорони... Ukraina fara da se! Україна своє осягне»

М. Грушевський, «На українські теми. Грім — та не з тучі...»

*Літературно-науковий вістник,
серпень-вересень, 1907, стор. 391.*

«Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах стало моєю задушевною гадкою, до певної міри, питанням чести своєї й свого покоління... Сю роботу я уважав задачею свого життя»

М. Грушевський, *Автобіографія,
Київ, 1926, стор. 15.*

«Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культура предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками».

М. Грушевський, *На порозі Нової України,
Нью-Йорк-Київ, 1992, стор. 123.*

125 років минуло з того часу, коли в м. Холмі, на Західних українських землях, 29 вересня 1866 року народився Михайло Сергійович Грушевський, який своєю діяльністю і творчістю створив цілу епоху в українській і світовій історії. Національно-культурне, інтелектуальне і державне відродження української нації в 20-му столітті безпосередньо в'яжуться з Михайлом Грушевським, який побіч Тараса Шевченка й Івана Франка, належить до найвидатніших і унікальних постатей Нової України. Він займає виняткове місце в українській і світовій історії та історіографії, як творець непроминальних культурних і наукових вартостей у світовому вимірі й як історичний діяч-творець історії. Нині відзначаємо життя, діяльність і творчість Великого Українця, який повністю віддав свій труд і творчість рідному народові. Відзначаємо Грушевського, як найбільшого історика українського народу і

голови Української Центральної Ради в 1917/18 роках і першого президента Української Народньої Республіки. Оцінка діяльності Михайла Грушевського і визначення її вагомості в історії і сучасності не є легка, бо ж вона охоплювала усі головні ділянки культурно-наукового і громадсько-політичного розвитку української модерної нації. Грушевський стояв у центрі українського історичного процесу. До тепер тяжко зрозуміти творчу енергію і витривалість Грушевського і масштаб його діяльності, що не вміщується в рамки життя одної історичної людини. Для нас істориків, цей ювілей має особливе значення — Михайло Грушевський, автор монументальних *Історії України-Руси*, *Історії української літератури* та численних інших монографічних досліджень, залишається найвидатнішим істориком України в українській і світовій історіографії. Він як творець української наукової національної історіографії, науково обґрунтував самостійність українського історичного процесу і реконструював, на основі нової історичної схеми, головні етапи розвитку українського народу і української держави.

Завданням нашої статті є коротко наświetлити три головні ділянки діяльності і творчості Михайла Сергійовича:

- 1) Значення історичної творчості Грушевського в контексті його головних історичних і історіософічних концепцій,
- 2) Науково-академічна діяльність історика в аспекті розбудови українознавства.
- 3) Значення М. Грушевського як суспільно-політичного і державного діяча.

Ці три ділянки зазублюються, мають свою внутрішню періодизацію і структуру, а разом себе доповнюють і відзеркалюють головні етапи життя, діяльності і творчості Грушевського, організатора наукового життя і суспільного діяча, який мав унікальний вплив на суспільно-політично-державне життя України.

Заки перейдемо до обговорення цих трьох ділянок, хочемо коротко зупинитися над оцінкою діяльності і творчості Грушевського деякими його сучасниками, учнями і співробітниками, а часами й ідеологічними опонентами.

У 1904 році Іван Франко, Володимир Гнатюк, Степан Томашівський і інші співробітники і учні історика писали з нагоди 10-літньої діяльності Грушевського в Галичині:

«... діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки... перестали лежати облогом, або ледво примітивно обробленим полем як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувало доси зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільности, а вплив його відбився корисно на всім публічним життям... Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання й нове життя розбуджує давно давлену надію кращої будучности народу найнещасливішого з нещасних — то історія колись згадає в тім перело-

мовім моменті імя Михайла Грушевського, як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок».¹

Уважаємо, що автори цієї характеристики М. Грушевського вірно передали ролю і значення М. Грушевського в культурному і науковому відродженні Західньої України в 1900-их роках, наголошуючи розвиток наукового українознавства, науково-організаційну діяльність і його вплив на піднесення освітнього рівня спільноти і взагалі на громадське життя. Це справді було «весняне світання» галицької України.

Цікавий і важливий, на нашу думку, лист молодого дослідника, а пізніше академіка Михайла Слабченка з 21 жовтня 1909 року, в якому він щиро і безпосередньо показує своє ставлення до Грушевського, як національного провідника і історика. Цей лист віддзеркалює, у значній мірі, погляди молодих науковців з придніпрянської України.

М. Слабченко писав:

«Я з благоговінням відношуся до Вашої праці. Я кохаю Вас, як нашу національну гордість. Де тільки можливо я стремлюсь дізнати про Вас самі найдрібніші подробиці... Все, що зв'язано з ім'ям Михайла Сергійовича Грушевського, в моїх очах святе... Вірте мені, вельмишановний пане Професору (sic!), що ніяких інших почуттів, як благоговіння, ніяких інших поглядів на Вас яко на велетня української справи, котрого я становлю єдиною фігурою історії України XIX-XX вв., я не маю, не могу, не маю права мати.»²

Звичайно твердження Слабченка про «єдину фігуру історії України» панегіричне, але в контексті велитенської наукової і суспільної діяльності Михайла Сергійовича того часу, придніпрянська молодь, студенти і молоді адепти науки уважали його за «велетня української справи». Як бачимо, представники галицького і придніпрянського молодого покоління давали повне признання Грушевському за його працю.

Для Володимира Дорошенка у 1912 році, Михайло Грушевський був «дійсним батьком нашої історії»,³ а його ідеологічний опонент Дмитро Дорошенко об'єктивно ствердив, що до вибуху I Світової війни, Михайло Сергійович був визнаний за «провідника українського національного руху в Росії», а «його слово було для нас за тих часів законом».⁴

---

¹ В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кривецький, С. Томашівський, Іван Франко, «Передмова», *Науковий збірник присвячений проф. Михайлови Грушевському учнями і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904)*. Львів: Видання Комітету, 1906, стор. VII-VIII.

² Лист М. Слабченка до М. Грушевського з 21 жовтня 1909 року. ЦДІА УРСР, м. Київ, ф. 1235, оп. I, од. зб. 752. На цьому місці дякуємо Вікторові Зарубі за надіслання копії листів Слабченка до Грушевського з 1909 і 1910 років.

³ *Літературно-науковий вісник*, май 1912, стор. 297.

⁴ Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про давнє-минуле*. Вінніпег, 1949, стор. 83.

Не улягає сумніву, що в тому часі Грушевський став символом всеукраїнського єднання і справжнім провідником українства.

Провідні діячі українського державного відродження в 1917-1918 роках подали таку характеристику політично-державницької діяльності голови Центральної Ради:

«Провід У.Ц.Ради був у щасливих руках третього найвизначнішого діяча нової, відродженої України, по Шевченкови і Драгоманову, проф. Михайла Грушевського. Його дотеперішній досвід у громадській праці, познайомлення з соборною Україною, знамениті знання історії України й загальної, енергичність, ідейність і безпреквідна працьовитість робили його провід не-заступним і певним успіху. Сі великі й рідкі прикмети голови Ц.Р. заважили дуже при пляновім етаповім розвитку українського національного руху від записки, представленної свого часу міністрам бувшої Росії в Петрограді через перший, третій і четвертий Універсали — до повної державної незалежності України.»⁵

Ми наголошуємо оцінки деяких сучасників Грушевського в даному періоді його діяльності, а не пізніші оцінки писані «з перспективи часу» з різним ідеологічним забарвленням. Вони відтворюють правдивий образ «батька Грушевського», як його називали в 1917/18 рр., як дійсного і всенародного будівничого української модерної демократичної державности. Ми знаємо, що пізніші оцінки діяльності Центральної Ради і народження Української Народньої Республіки були часто контрверсійні і різні. Проте лише невігласи можуть заперечувати державницьку дію голови Центральної Ради, яка допровадила до реалізації державного суверенітету української нації. Це не значить, що в діяльності Грушевського не було помилок, але їх треба об'єктивно насвітлити в контексті сучасних джерел, а не з точки зору різних ідеологій симпатій або партійних настанов пізніших років.

Тепер виринає питання про оцінку наукової діяльності і творчости М.С. Грушевського після повернення його в Україну в 1924 році. Акад. Дмитро Багалій, який не належав до приятелів історика, в 1926 році подав таку характеристику:

«ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії, або хоч лише цікавиться нею, чи то в межах України, чи то далеко поза її межами, дивимося на Вашу Історію України, як на першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі Вашої власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними працями інших народів... Якби навіть у Вас була тільки одна ця праця, то й вона була вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати Історію українського письменства і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що

---

⁵ «У перші роковини Української Ради», *Вісник політики літератури й життя*. Відень, 31 марта 1918 р., стор. 1. Вісник був офіційним виданням Союзу Визволення України.

в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів.»⁶

Вищенаведені оцінки діяльності і творчості Грушевського його сучасниками, з різних етапів життя і діяльності, наглядно підкреслюють унікальність і універсальність провідника Нової України в історичному розвитку нації, для якої він створив історично-наукову базу її національно-культурного і державного відродження в 20-му столітті. Як національний провідник, найвидатніший історик, неперевершений організатор наукового і суспільно-культурного життя, творець модерної демократичної держави, блискучий публіцист і дійсний енциклопедист українознавчих наук, Михайло Грушевський мав і має виїнятковий вплив на історичний розвиток народу, його суспільних інституцій і на національну культуру. Він виховав декілька поколінь будівничих різних ділянок культурно-наукового життя, а разом був творцем праць непроминальних наукових вартостей і дав своєму народові його історичну метрику. Грушевського — історика й наукового діяча і Грушевського — державника і суспільно-політичного діяча не потрібно розділювати і досліджувати окремо. Оцінка його діяльності мусить бути критична і справедлива. Партійна советська історія до основи сфальсифікувала усі періоди історії України і провідних історичних діячів. Це відноситься зокрема до Грушевського, як історика і суспільно-політичного діяча. Це відноситься також до деяких науковців із Заходу, які, без належної джерельної основи, давали свої суб'єктивні, а деколи і неграмотні оцінки відносно будівничого Нової України. Настав час переоцінки особистості Михайла Сергійовича, його діяльності і творчості в Україні і на Заході. Настала потреба визначення його місця в українській і світовій історії. Віримо, що наша стаття, бодай у деякій мірі, причиниться до цієї переоцінки і до дальшого розвитку грушевськознавства, як однієї з важливих українознавчих наук. Діяльність і творчість Михайла Сергійовича не потрібно «забронзовувати» ані «знецінювати». Її треба розуміти і реконструювати так, як вона проходила, як вона себе проявляла в різних ділянках наукового і суспільного життя. Настав час критично-об'єктивної аналізи і синтези його діяльності і творчості Грушевського і насвітлення його ролі в українському і світовому історичному процесі.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження діяльності і творчості Михайла Грушевського, як також аналіза його провідних історіографічних і історіософічних концепцій безпосередньо в'яжеться із науковою методологією, що дозволяє

---

⁶ «Акад. Багалій», *Ювілей академіка М.С. Грушевського 1866–1926*. Київ, Видання Ювілейного комітету, 1926, стор. 8.

на джерельній основі реконструювати і насвітлити його діяльність. Сам Грушевський в своєму інавгураційному викладі у Львівському університеті від 30 вересня 1894 року виразно підкреслив:

«Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип — *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину, так, що всякий інший погляд, інша виходна точка в тій справі неможлива, абсурдна... Наука се неперестанний скептицизм... Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* — неможливим.»⁷

Ця методологічна настанова Грушевського відзеркалена в усіх його дослідженнях, зокрема *Історії України-Руси*, *Історії української літератури* і в інших працях. Догматичний підхід істориків в наукових дослідках, зокрема історичних, заперечує саму суть наукового дослідження, причинюється до історіографічного дилетантизму, а часто до фальсифікації історичних джерел, фальшивої аналізи і синтези наукового досліджу. Найкращим прикладом дилетантизму служить советська історіографія, сперта на догматичних принципах марксизму і ленінізму з ідеологічно-партійним підходом до вивчення життя і творчости Грушевського. Це причинилося до повної фальсифікації його діяльності.

Часами дослідники Грушевського точно не означають поняття історіографічних і історіософічних концепцій Грушевського, і це також причинюється до неповного, а часами хибного, насвітлення його історичної творчости. Тому твердження, що історик, як вчений гуманіст, об'єктивно вивчає історію суспільства, «цебто пізнає і усвідомлює історичний процес даного суспільства на базі свого світогляду»⁸ проблематичне. Історіософія, або філософія історії, це спекулятивна ділянка досліджу, яка ґрунтується на філософічній інтерпретації історичного процесу. Натомість історіографічні концепції базуються на аналізі археологічних і історичних джерел. Коли історіософія являє собою суб'єктивний підхід до осмислення історичних явищ і в своїй природі є спекулятивною, історіографія і історичні дослідження Грушевського базуються на науковій методі історичного досліджу і змагають до об'єктивної реконструкції українського історичного процесу. Вони виклю-

⁷ М. Грушевський, «Вступний виклад з давньої історії Русі», *Записки НТШ*, т. 4, 1984, стор. 150.

⁸ Омелян Прицак, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. Київ-Кембридж, Академія Наук України, 1991, стор. 5.

Стаття автора про історіософічні концепції Грушевського цікава, хоч він не подає чіткого розмежування між історіософією і історіографією — це причинило неповне, а подекуди тенденційне насвітлення головних історичних концепцій Грушевського. На багато слабше представляється його розділ «Михайло Грушевський як історіограф», в якому О. Прицак головню перечислює, або подає бібліографію історіографічних праць історика. Це має мало спільного з критичною аналізою головних історіографічних концепцій Грушевського.

чають догматичний підхід, про який писав Грушевський ще в 1894 році. Автор цих рядків повністю поділяє спостереження Мирона Кордуби, що в Грушевського домінує «абсолютний критицизм» та об'єктивізм і тому *Історія України-Руси* «позбавлена будь-якої тенденції політично-партійної чи клясової».⁹

Дослідження наукової спадщини і діяльності Грушевського, якщо ідеться про їхнє об'єктивне наświetлення, може базуватися лише на науковій методології, яка виключає будь-який догматичний підхід, який більш притаманний публіцистичним працям. Історик, який замінює методологію наукового досліджу, своїми ідеологічними «догмами» і публіцистичною інтерпретацією життя і творчості Грушевського, властиво причинюється до дилентатизму і тенденційності в досліді М. Грушевського і його доби.

ІСТОРИОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Діапазон наукової творчості Грушевського надзвичайно широкий. Крім історії він охоплював літературу, соціологію, етнографію, майже усі допоміжні історичні дисципліни пов'язані з реконструкцією українського історичного процесу. Свою науково-дослідчу працю Грушевський почав ще студентом, під керівництвом видатного українського історика й археолога Володимира Антоновича на Історично-філологічному факультеті Київського університету, що його закінчив в 1890 році. Вже перші обширні монографічні дослідження молодого історика *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца 14 столетия* (кандидатська праця, 1891) і його магістерська праця *Барское Староство* (1894) вказували, що Грушевський опанував усі нюанси історичної методології і є винятково здібним істориком. Саме на рекомендацію Антоновича, який уважав Михайла Сергійовича, не лише своїм найздібнішим учнем з його київської школи документалістів, але також «найправдивішим і найщирішим приятелем»,¹⁰ історик дістав катедру історії у Львівському університеті, якою кермував до 1914 року.

Розвиток модерної української історіографії в'яжеться з такими видатними українськими істориками ХІХ століття, як Микола Костомаров, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, а зокрема основник київської історичної школи документалістів

---

⁹ Мирон Кордуба, «Михайло Грушевський як учений», *Український Історик*, т. ХХІ, ч. 1-4, 1984, стор. 41.

¹⁰ Лист В. Антоновича до М. Грушевського від 20 грудня 1894 року. Листування Антоновича, що зберігається в ЦДІА у Києві (ф. 1235, оп. І, спр. 326) друкуємо в нашому збірнику. Докладніше про школу Антоновича в нашій статті «Ранні історичні праці і Київська історична школа В. Антоновича», *Український Історик*, т. 3, 1966.

Володимир Антонович, які намагалися в умовах царської цензури реконструювати історію України. Вони поставили міцний фундамент під майбутній розвиток української наукової національної історіографії, але самі не могли створити нової синтези історії української нації через репресії та інші перешкоди російської влади. Історики, як часто згадував у своїх розмовах зі мною Олександр Петрович Оглоблин, вважали своїм головним обов'язком збирати «цеглини» для майбутньої історії України і були фундаторами української культури. Вони мали великий вплив на формування історіографічних і історіософічних концепцій молодого Грушевського, який уважав «питанням чести своєї і свого покоління» створити нову синтезу історії українського народу на основі нової схеми-моделю історії України. Це завдання він блискуче виконав в монументальній *Історії України-Руси*, в своїх нарисах історії України і численних монографічних дослідженнях, присвячених різним періодам і подіям української історії в контексті загальноєвропейського історичного процесу. Його багатотомова *Історія української літератури* тематично доповнювала *Історію України-Руси* в аспекті культурного розвитку українського народу. Якщо сьогодні ставимо питання про вклад Грушевського в українську і всесвітню історію в площині наукових тривалих вартостей, то відповідь є виразна: він був творцем української національної наукової історіографії, автором монументальної *Історії України-Руси* і архітектором нового моделю історії України, який був прийнятий українськими істориками як схема української національної історіографії. Ця схема була рівночасно прийнята спеціалістами-дослідниками інших наук і стала основою наукового українознавства в ХХ столітті. В 1990-их роках, у зв'язку із культурно-національним і державним відродженням України, відроджуються з відповідними доповненнями головні історичні концепції Грушевського, зокрема його схема українського історичного процесу. Можемо зовсім погодитися з твердженням історика В. Герасимчука, що *Історія України-Руси* Грушевського це безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчості, і Грушевський дав «свому народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати».¹¹ Опрацювання *Історії України-Руси* на основі нової історичної схеми історичного розвитку українського народу мало переломове значення в розвитку української історичної науки й інших українознавчих дисциплін. Мабуть не помилимося, якщо ствердимо, що *Історія України-Руси* М. Грушевського є найвидатнішим історичним дослідженням українського народу в контексті понад 1000-літнього розвитку української історичної науки. Вона не обмежується лише до аналізу і синтезу політичного розвитку українського народу, але охоплює розвиток культури, релігійне життя,

---

¹¹ В. Герасимчук, «Михайло Грушевський, як історіограф», *Записки НТШ*, т. 133, стор. 9.

економічно-суспільний розвиток, судівництво і розвиток та занепад української державности в різних історичних періодах. Треба підкреслити, що Грушевський був суворим критиком української історії: він ніколи не ідеалізував ні історичних діячів, ні історичні явища. Априорно він їх не засуджував, ані не вихваляв творців історії. Його реконструкція українського історичного процесу базувалася на вивченні історичних джерел і багатовимірній методології історичного дослідження.

Головне завдання свого життя, себто опрацювання «суцільної історії України», як писав у своїй автобіографії Грушевський, він реалізував повних 36 років, починаючи від 1898 року, коли у Львові появилася перший том *Історії України-Руси* аж до кінця життя. Останній, десятый том *ІУР* був опублікований вже після його смерті в 1936 році за відповідальною редакцією Катерини Грушевської. Покищо не віднайдено другої частини X тому *Історії України-Руси*, що зберігався в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві. Віримо, що незадовго з'ясується доля загубленого рукопису останнього тому *Історії України-Руси*.

Тепер виринає основне питання історіографічної схеми, яку прийняв М. Грушевський в *ІУР* і взагалі в його історичних та інших українознавчих дослідженнях. В чому полягає вага схеми Грушевського для дослідження східноєвропейської і української історії і які історичні концепції лягли в її основу. Треба зазначити, що схема основана на аналізі історичних джерел та літератури. Грушевський пише, що виробив він її під час 15-ти літнього дослідження історії української народности і «по цій схемі укладаю я свою історію України-Руси»,¹² а також уживає її у загальних історичних нарисах і спеціальних дослідженнях. Схема Грушевського з 1903 року весь час доповнювалася істориком, а опісля його учнями і в короткому часі стала загально визнаною схемою української історіографії в Галичині, в 1920-их роках в Україні і в наукових українознавчих осередках на еміграції (Прага, Берлін, Варшава). Ось її головні тези:

1) Безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої історичної доби, через середньовіччя аж до нового періоду історії України.

2) Історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на його усій території у контексті культурного, суспільно-політичного, релігійного, правного і державного розвитку.

---

¹² Михайло Грушевський, «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства», *Статті по славяноведінню*. Вип. I. За редакцією акад. В.И. Ламанського. С.-Петербург, 1904, стор. 298-304. Цей збірник виданий Другим відділом Імператорської академії наук. Користуємося передруком схеми Грушевського в монографії Л. Винара, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський*, Нью-Йорк, 1986, стор. 101-108. Дальше цитується, як «Звичайна схема...».

3) Київська держава, право, культура були витвором одної народности, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, російської (Грушевський уживає тодішній термін «великоруської»).

4) Дуже нераціональним є сполучування старої історії південних племен Київської держави з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою з Володимиро-московським князівством XIII-XIV вв., «так наче б се останнє було його продовженням». Київський період перейшов не в Володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., а потім в литовсько-польський XIV-XVI.

5) Володимиро-московська держава не була ні спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти напр. до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не переємства двох періодів у політичній і культурній житті.

6) Концепції російської офіційної історіографії т.зв. «общерусской народности» і «общерусской історії», «истории русского права» не є науковими і їх треба відкинути.

7) Наслідком впровадження концепції «общерусской історії» російськими істориками, «історія українсько-руської народности зісталася не тільки без початку, а у виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділеними прогалинами» (*Звичайна схема*, стор. 103).

8) Білоруська народність виходить ще гірше на основі російської схеми, «вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським» (*Звичайна схема*, стор. 104).

9) В історичних дослідках головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. «Політичне, державне життя, розуміється чинник важливий, але поруч него існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часами менше, часами більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним» (*Звичайна схема*, стор. 106).

10) Найбільш раціональним в дослідженні Східноєвропейської історії є реконструкція і «представлення історії кожної народности зокрема в її генетичнім переємстві від початків аж до нині» (стор. 107). Отже ідеться про об'єктивне наświetлення історії трьох народів: українського, білоруського і російського. У зв'язку з цим основна вимога: «треба усунути теперішній еkleктичний характер «русської історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами» (*Звичайна схема*, стор. 107).

Це в основному головні риси історіографічних концепцій Грушевського, які увійшли в його історичну схему і створили новий модель і нову періодизацію історії українського народу. При чому дана схема

охопила його державні і бездержавні періоди, а також усі ділянки суспільно-громадського життя і створені суспільні інституції на території України від найдавніших історичних часів до доби Грушевського. Історик уточнив чітку періодизацію історії України, відкинув схему-гіпотези російських істориків (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський і інші), які обстоювали концепцію «общерусской» історії народності і культури і впровадив відповідну історичну термінологію. Саме його *Історія України-Руси* є побудована на цій історичній схемі. Він збудував тривалий історичний фундамент для української нації, який мав вирішальний вплив на українське культурно-наукове і національно-державне відродження української нації в ХХ столітті. Треба згадати, що концепція Грушевського про етногенезу українського народу і антів, як предків українців прийнята провідними українськими археологами та істориками. Ярослав Пастернак пише, що усі «видатні українські історики, як М. Грушевський, М. Кордуба, І. Крип'якевич... визначили антів цілком правильно, безпосередніми предками українських літописних племен»,¹³ а сучасний видатний археолог та історик М. Брайчевський також підкреслює, що Грушевський «найближче підійшов до істини, зіставивши з антами пізніших українців».¹⁴

Виринає питання, як оцінили схему Грушевського видатні історики. Тут лише наведемо оцінку акад. Д. Багалія, конкурента М. Грушевського в Академії Наук. Він писав:

«Я властиво визнаю схему М.С. Грушевського за правильну щодо української історії; вона правильна і з теоретичного боку, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш, ніж тисячеліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю».¹⁵

Українські історики прийняли схему Грушевського, як основу новітньої наукової української історіографії, яка науково обґрунтувала без-

---

¹³ Ярослав Пастернак, *Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень*. Нью Йорк, 1971, стор. 21 (відбитка з «Українського Історика»).

¹⁴ М. Брайчевський, «Михайло Грушевський та археологія» (рукопис, 1992, стор. 13). Ця праця друкується в біжучому числі «Українського історика». Докладніше про антів в праці Степана Мішка, *Нарис ранньої історії Русь-України*. Зредагував і доповнив Олександр Домбровський, Нью Йорк, Українське Історичне Товариство, 1981.

¹⁵ Д. Багалій, *Нарис історії України на соціальному економічному ґрунті*. Київ: Українська Академія Наук, 1928, стор. 81.

Оцінку Багалія поділяли усі видатні історики України, які могли відносно свobodно провадити історичні дослідження в Україні в 1920-их роках, без огляду на їхні історіософiчні концепції та iдеологічні настанови. Звичайно, схему Грушевського советські історики уважали «за націоналістичну», яка була спрямована проти російського народу. Для прикладу згадаймо Л. Коваленко, *Історіографія історії Української РСР*, Київ, 1983, стор. 107-108.

перервність українського історичного процесу в контексті етно-політичного, культурного і територіяльного пов'язання модерної української нації з Київською Руссю — середньовічною українською державою. Україна і Московщина формувалися на різних етнічних основах і різних історичних традиціях. Рівночасно Грушевський впроваджує відповідну історичну термінологію: він називає свій головний твір *Історія України-Руси*, пов'язуючи сучасну і стару історичну назву України. Він не завагався називати Ярослава Мудрого українським князем, а в 1918 році, як історик, а зараз голова Центральної Ради ще раз підкреслив, що

«Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає українська історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутися, скрізь видні і невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тієї епохи, від якої починається наше національне буття, — до цієї доби Володимира Великого, до його держави. І тому зовсім натурально, що Українська Народня Республіка поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного і політично-національного життя, бере собі за герб цей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах, як ставився він колись».¹⁶

Тризуб, як український національний герб є знаком української державности, пише Грушевський, і «нашої одвічної державної історії».¹⁷ Тут бачимо прямий зв'язок між історичною схемою України М. Грушевського і її достосуванням до державного будівництва в 1917-1918 роках.

Рівночасно треба підкреслити вплив схеми і історіографічних концепцій Грушевського на українське державне відродження в 1990-1991 роках. Окремим державним актом від 24 серпня 1991 року проголошено «Створення самостійної української держави України» як продовження тисячолітньої традиції державотворення. Президент української держави Л.М. Кравчук добре зрозумів значення схеми Грушевського в історії України. Він пише:

«Вихідні принципи історії української держави М. Грушевського діаметрально протилежні тим постулатам, які протягом десятиліть викладалися у наших школах та інститутах. Вся дотеперішня радянська історіографія будувалася на відомій тезі: Київська Русь колиська трьох братніх народів. М. Грушевський уважав Київську Русь першою славною сторінкою української державности... Таким чином український народ замість того, щоб прини-

---

¹⁶ Михайло Грушевський, *На порозі Нової України*. Статті і джерельні матеріали. Редакція Любомира Винара. Нью-Йорк-Львів-Київ, Українське Історичне Товариство, 1992, стор. 92.

¹⁷ М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 93.

жено багаті визнання за ним статусу «дозрілого» до власної держави, з повним правом вимагає відновлення тисячелітньої державної традиції.»¹⁸

Якщо ідеться про вплив історіографічних концепцій Грушевського на сучасний розвиток державного життя в Україні, а також на відродження української наукової історіографії, то він є безпосередній і вийнятковий сильний. Це зокрема ілюструється підкресленням українськими істориками і державними діячами безперервності історично-державного процесу з четвертою українською державною формацією в 1991 році. Схема Грушевського охоплювала українську середньовічну державу (Київську Русь і Галицько-Волинську державу), як першу українську державу. Вона знайшла своє безпосереднє продовження в козацько-гетьманській державі 17-18 століття — це була друга державна формація. Третя українська держава відродилася у формі Української Народної Республіки в 1917/18 роках, яка мала виразно демократичний характер. Найновіша і четверта українська держава відродилася в серпні 1991 року і вона нав'язує до традицій попередніх українських формацій.

Виринає засадниче питання про причини завзятої боротьби радянської історіографії зі схемою і головними історіографічними концепціями Грушевського. Як відомо від 1930 року аж до 1980-их років, советська влада руками українських партійних істориків намагалася знищити схему Грушевського і його історіографічну спадщину.¹⁹ В тому часі, мабуть, появилася більше статей проти Грушевського, його історичних праць і історичної схеми, або як писав О. Оглоблін, головний наступ советської влади проти української духовності був скерований саме в напрямку так званої школи Грушевського.

Найкращою ілюстрацією реакції советського партійного апарату і партійних істориків є недавно видана книжка одного з головних противників Грушевського і його творчості, радянського історика В.Г. Сарбея,²⁰ присвячена розвитку історіографії України. Він пише в 1989 році, що схема історії України була «самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций украинской буржуазной националистической историографии» і zarazом стверджує, що пропагандисти антикомунізму «используют работы Грушевского в идеологическом противоборстве против Советского Союза и его неотъемлемой составной части — Украинской ССР».²¹ У чім полягала ця «не-

---

¹⁸ Л.М. Кравчук, «Велика постать державотворця», *Демократична Україна*, Київ, ч. 204, 26.XI.1991.

¹⁹ Докладніше про ліквідацію історичної школи Грушевського і боротьбу з його історичними концепціями — Любомир Винар, *Силуети епохи*, Дрогобич, Українське Історичне Т-во. ім. М. Грушевського. Галицький осередок, 1992, стор. 138-155.

²⁰ В.Г. Сарбей, *Очерки по методологии и историографии истории Украины*, Киев, Академия Наук Украинской ССР. Институт истории, 1989, стор. 62-63.

²¹ Там же.

науковість» схеми і історичних концепцій Грушевського? Сарбей і йому подібні партійні історики, наголошують три постулати: 1) «исключительность» українського народу, 2) «отрубность» його історії від історичного розвитку російського і білоруського народів і 3) українську історію слід розглядати «не лише без будьякого зв'язку з російською, а в цілковитім відриві від неї».²² Схема Грушевського безпосередньо загрожувала советській владі з центром у Москві, яка нагально русифікувала українську культуру і український народ, а руками партійних радянських істориків фальсифікувала українську історію. Грушевський своїми історичними працями розгромив не лише дореволюційну схему російських істориків про «древнорусский народ» і «древнорусскую культуру», але рівночасно його схема й *IUP* розбила міти советської схеми історії про «єдину руську народність», концепцію «воз'єднання України з Росією», і вкінці гіпотезу радянських-партійних істориків про «історичну спільність вітчизни» — росіян, українців, і білорусів. Ішлося про «спільну вітчизну ССРСР» під керівництвом російського народу, як «старшого брата». Ця антинаукова схема не визнавала самостійності українського історичного процесу і допровадила, як вже було згадано, майже до повного знищення української національної культури, знищення української наукової історіографії і повної фальсифікації життя, діяльності і творчості Грушевського як «буржуазного націоналіста».

У зв'язку із відродженням української державности, відроджується також українська національна історіографія, в основі якої лежить історична схема Грушевського, а в Києві перевидається його «Історія України-Руси» та перевидаються інші твори історика. Проте в Інституті історії АН ще даліше займають провідні становища колишні партійні історики — «поборники Грушевського», русифікатори та фальсифікатори української історії. Віримо, що цей стан, у відносно корот-

---

²² Л. Коваленко, *Історіографія історії української РСР*, Київ, В-во «Вища школа», 1983, стор. 107-108; Сарбей, *цит. пр.*, стор. 63.

З інших фальсифікаторських видань присвячених комуністичній партійній інтерпретації концепцій Грушевського згадаємо Л.Г. Мельник, *Торжество історичної правди*, Київ, 1974; Ю.І. Римаренко, *Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих*, Київ, 1970; В.Ю. Євдокименко, *Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму*, Київ, 1968. Сторінки «Українського Історичного Журналу» були головною трибуною радянських партійних істориків для «розгрому ненаукових концепцій» М. Грушевського. Було б побажано, щоб такі історики, як В. Сарбей та інші фальсифікатори історії України і схеми Грушевського, опрацювали збірну працю про фальшування життя і творчості М. Грушевського в радянській історіографії. Така документальна праця дала б історіографічний огляд усіх головніших видань радянських істориків, в яких вони фальсифікували історіографічну спадщину М. Грушевського і його історичної школи та взагалі українську наукову історіографію. До сьогодні вони не вяснили своєї пашквільної партійної «творчості», що спричинила знищення української історичної науки в радянській Україні.

кому часі зміниться і історіографічна спадщина Грушевського дочекається об'єктивного, наукового дослідження. Можна погодитися із твердженням Ярослава Дашкевича, що «У нас (в Україні — Л.В.) були фальшиві вчителі фальшивої історії, і це фальсифікувало наше життя. Тепер ми поволі позбуваємося фальшивих уявлень — також і про Михайла Грушевського».²³

ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТВОРЧОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Головні ідеї творчості Грушевського віддзеркалюють його історіографічні, історіософічні концепції та світоглядові настанови. Історіософічні настанови Грушевського пов'язані з його науковими дослідженнями українського і світового історичного процесу, що знайшли своє оформлення в його працях, присвячених українській, європейській і світовій історії, а також в його політичних і ідеологічних трактатах.

У центрі історичного процесу Грушевський ставить український народ, як етнологічно-історичну цілість. Народ, який не зважаючи на різні історичні катаклізми, поневолення України іншими державами, польонізацію і русифікацію української провідної верстви в різних історичних періодах, видержав і завжди був джерелом національно-культурного і державного відродження української нації. Народ, центральний фактор історичної дії, становить провідну ідею історичної та іншої творчості Грушевського. Він наголошує змагання українського народу до свободи і волі в політично-державному, суспільно-економічному і культурному аспектах. *Ця концепція свободаризму, себто змагання українського народу за свободу і незалежність, є центральною ідеєю творчості Грушевського, яка проходить червоною ниткою в «Історії України-Руси» і в інших творах історика.*

Це одна із головних історіософічних концепцій Грушевського, що її він обґрунтував у своїх історичних дослідженнях. В цьому контексті слід зрозуміти його ідею народництва і наголошення ролі народу і народних мас в історії України. Є значним упрощенням, на нашу думку, пропагувати гіпотези, що Грушевський не доцінював ваги провідної верстви і національної держави. Про ці питання я писав в попередніх працях.²⁴ Тут лише підкреслимо, що діяльність «народників», постання

---

²³ Ярослав Дашкевич, «Хто такий Михайло Грушевський?», *Україна*, вип. 23, 1989, стор. 192. Ця стаття у дещо зміненій формі появилась п.н. «Найвидатніший український історик», *Слово і час*, ч. 9, 1991, стор. 18-24.

²⁴ Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський*, Нью-Йорк, «Сучасність», 1986, стор. 34-35, 41-43. Про головні ідеї Грушевського зокрема «ідею народу», див. Олександр Оглоблин, «Михайло Грушевський і українське національне відродження», *Український Історик*, ч. 2-3, 1964. Про роллю народу в політичному, соціальному і культурному процесі див. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том I, Нью-Йорк, 1954, стор. 16-17. Історик

Кирило-Методіївського братства за участю Костомарова, Шевченка, Куліша і інших діячів, діяльність В. Антоновича, Т. Рильського, П. Свенціцького та інших «хлопоманів», а згодом створення Київської громади в 1861 році — всі ці явища мали вплив на формування світогляду й історіософічних концепцій Грушевського. Служіння рідному народові — стало основною ціллю його діяльності і творчості.

Коли О. Пріцак уважав концепцію українського «народництва», що її розвинули Костомаров і Антонович, за «явище патологічне», то це вказує більш на нерозуміння українського історичного процесу в ХІХ стол. і на його суб'єктивно-догматичне пояснення явища українського народництва.²⁵ Саме Антонович своєю відданістю народній справі, своєю науковою і громадською діяльністю поставив твердий ґрунт під культурно-національне відродження українського народу, що його довершив Михайло Грушевський, спадкоємець ідей Антоновича, Драгоманова, Кониського та інших провідних діячів Нової України. Тут треба підкреслити, що народники і Грушевський уважали, що поширення просвіти і національної самосвідомості серед українського народу для піднесення його громадської свідомості, належало до найважливіших завдань української провідної верстви. Без освіти і національної самосвідомості усіх суспільних верств, зокрема народньої гущі був немислимий політичний розвиток українського народу, не була можлива реалізація державного постуляту нації. З перспективи часу, бачимо, що ці концепції були правильні і вони не втратили своєї актуальності по сьогоднішній день, коли ми стали свідками відродження української державності. Міняються часи, але константа національної свідомості усіх верств населення незмінна, якщо ідеться про розбудову державного життя.

На цьому місці треба згадати про вплив неукраїнських мислителів на історичні й історіософічні концепції Грушевського, зокрема його ідеї народництва. На увазі маємо вплив французьких енциклопедистів і взагалі європейських суспільних реформаторів. Недавно у нарисі присвяченому історіософії Грушевського, підкреслено впливи Огюста Конта, основника соціології, і його концепцію трьох стадій розвитку людства, Генрі Бокля, автора «Історії цивілізації в Англії», Герберта Спенсера, автора «Система синтетичної філософії» та інших мислителів.²⁶

подає свої зауваги про державні і бездержавні періоди історичного життя українського народу. Твердження деяких дослідників, що Грушевський не подає ясного окреслення концепції «народу» і «народних мас» і протиставляє їх провідній верстві, не вистояють критики.

²⁵ Омелян Пріцак, «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів*, кн. 5-7, ч. 157-159, 1966, стор. 10.

²⁶ Омелян Пріцак, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. Київ: Академія Наук України. Інститут української археографії, 1991, стор. 12-13. Шкода, що автор не дав чіткого окреслення понять «історіографічної концепції», «філософії історії», «теорії історії» і «історіографічної концепції». На на-

Тут треба ще додати відомого енциклопедиста Марі Кондорсе (1743-1794) і його твір «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», який мав безпосередній вплив на позитивізм Конта і взагалі розвиток соціологічних і філософських концепцій європейських мислителів XIX стол.²⁷ Про нього часто згадує у своїх працях Грушевський, і ця тема вимагає окремого опрацювання. Згодом вплив соціологічної школи Еміля Дюркгайма, Люсієна Леві-Бруля, Вільгельма Вундта і їхніх соціологічних і історичних концепцій, що мали безпосередній або посередній вплив на історіософію Грушевського в 1920-их роках. Проте ця тема вимагає обширного, джерельного монографічного дослідження для повнішої реконструкції та інтерпретації впливів європейських соціологів, істориків, філософів і суспільних реформаторів на творчість Грушевського.²⁸ Ці впливи відзеркалювалися в поширенні методології історичного дослідження Грушевського, а зокрема в його реконструкції багатопричинних історичних явищ.

Побіч ідеї примату народу, ідея української державности становить другу головну історіографічну та історіософічну концепцію в творчості історика. Ця концепція Грушевського пов'язана з федералістичною формою української державности, яка була притаманна «Старій Україні» — козацько-гетьманській державі (державні концепції Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, Ів. Мазепи та інших гетьма-

---

шу думку О. Прицак часами мішає «історіографічні» з «історіософічними» концепціями Грушевського. Див. стор. 16-17.

²⁷ Зокрема треба звернути увагу на концепцію Кондорсе відносно 10 окремих стадій історичного розвитку людства, а також його історіософічні розважування про людський поступ. Концепції Кондорсе вивчаються сучасними істориками, соціологами і іншими дослідниками.

Основна праця Кондорсе, що мала вплив на Грушевського, це *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Paris, 1795. Ми користувалися англійським перекладом Antoine-Nicolas de Condorcet, *Sketch for a Historic Picture of the Progress of the Human Mind*, London, 1955.

Про творчість Кондорсе: Constance Rowe, "The Present-Day Revelance of Condorcet," *Condorcet Studies I Atlantic Highlands, N.J.*, 1984, pp. 15-82; A. Owen Aldridge, "Condorcet, Pain and Historical Method," *ibid.*, pp. 49-60. В передмові до *На порозі Нової України* Грушевський пише: «Кондорсе написав свою славу книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні поліпшення людського життя під час революційного терору, ховаючи своє життя від смерти, на яку був засуджений. Пишучи ці рядки, я відчуваю щось подібне до того, що мусів відчувати цей палкий ентузіяст» М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 3.

²⁸ Одним із найповажніших досліджень присвячених історіософії М. Грушевського є розвідка Іллі Витановича, «Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського», *Український Історик*, ч. 1-2, 1966, стор. 32-51. У нашій монографії лиш маргінесово наświetлено вплив французької школи Еміля Дюркгейма (1858-1917) на соціологічну аналізу М. Грушевського історичних явищ. Див.: Л. Винар, *Найвідатніший історик України Михайло Грушевський*, *цит. пр.*, стор. 71-72.

нів). Рівночасно він наголошував ролю української середньовічної держави, мовляв:

«Широким і сильним, інтензивним політичним життям український нарід жив в перших віках свого історичного існування. Сотворена ним політична організація служила творящим центром для всієї Східної Європи, будувала її політичне, соціальне, культурне життя, клала підвалини йому на довгі віки: в основі нинішнього життя Східної Європи лежать і досі підвалини, заложені Київською державою. Очевидна річ, що процес, котрим творився сей політичний, державний організм і його розвиток з огляду на свої глибокі і далекосяглі впливи має високий історичний інтерес...»²⁹

Як бачимо, Грушевський наголошує позитивний вклад держави в розбудову політичного, суспільного і культурного життя. Тому твердження, що Грушевський уважав, що «політична державна влада є сама по собі швидше кінцевим злом, ніж позитивним фактором для формування громадського, суспільного життя»,³⁰ не видержує критики. Так звана «державницька школа» української історіографії, що виростала з історичної школи Грушевського, намагалася представити історичні концепції Грушевського, які відзеркалювали його погляди на центральну ролю народу в історичному процесі, як «антидержавні». Але це були публіцистичні висновки із ідеологічною закраскою, які не базувалися на джерельній аналізі наукових історичних праць історика, а на деяких його політичних, полемічних статтях.³¹ Ці погляди я джерельно спростував у попередніх моїх працях. Також частинну переоцінку цих осудів «істориків-державників» перевів Олександр Оглоблин, який твердив, що в писаннях Грушевського напередодні I Світової Війни, присвячених Хмельниччині «думка іде в напрямку, який згодом, у 1917-1918 роках, привів Грушевського до ідеї самостійної й незалежної Української Держави». ³² Проте Грушевський критично ставиться перш за все до чужого суспільнодержавного устрою, з яким український народ провадив боротьбу за свободу і національне визволення, а також раціонально і об'єктивно твердив, що коли держава не відповідає народнім інтересам і «коли в державі народів не добре, се його право обрахуватися з нею». ³³ Якщо взяти наприклад, формацію «радянської української держави», наглядно бачимо раціональність виводів Грушевського. Це саме відноситься до інших державних організацій, які нищили українську культуру; фізично і морально нищили українську націю, звичайно, народ мав право і має обов'язок «обрахуватися» з цими державними структурами.

²⁹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 16.

³⁰ О. Прицак, *цит. пр.*, стор. 33.

³¹ Критичний огляд оцінки представників державницької школи історіографічних концепцій поданий в моїй праці *Силуети епох*, *цит. пр.*, стор. 99-116.

³² Олександр Оглоблин, *цит. пр.*, стор. 4.

³³ *Борітєся-ноборєтє*, 1920, т. I, стор. 12.

Козацько-гетьманська держава стоїть в центрі дослідів Грушевського. Хмельниччина, як історичне «велике потрясення», мала переломове значення в історії України. Від «Хмельниччини веде свій початок нове українське життя... Хмельницький, як головний потрясатель зістанеться героєм української історії».³⁴ Як історик, Грушевський критично насвітлив державне будівництво козацьких гетьманів і провідної верстви, наголошуючи позитиви і негативи їхньої політичної діяльності. Про Мазепу і його співробітників Грушевський пише, що вони були природними продовжувачами «заповіту великого гетьмана — визволення України і народу Українського».³⁵ Як бачимо, публіцистичні оцінки деяких дослідників «антидержавного» наставлення Грушевського і його негації ролі держави не мають поважних підстав і є односторонні. Грушевський у своїх історичних дослідях брав до уваги цілість історичного життя українського народу і в тому контексті українська середньовічна держава і козацько-гетьманська держава стояли в центрі його досліджень. Концепцію федералізму, як ідеї державности, Грушевський пов'язував з ідеологією Кирило-Методіївського Братства в Києві (1846). В статті «В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи» він писав:

«Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю, надії нового життя на основах *свободи, рівності, братерства* (підкреслення моє — Л.В.). Кирилометодіївці постановили своїм першим завданням вернути їй цю свободу і народовластя на місце гетьманщини XVIII стол. в *демократичну українську республіку* (підкреслення моє — Л.В.) замість лукавої зв'язи України з Московщиною і Польщею, свободну федерацію слов'янську. Николаївський режим вирвав з рук братчиків це діло, замкнувши в жандармські скрині їх надтхнення, і кровю серця писані твори, розточивши їх по в'язницях, казармах і засланнях. Продовжувати їх діло, доля судила нам».³⁶

Грушевський і його співробітники, у значній мірі, усучаснили концепції кирило-методіївців, і поставили їх, як основу державного будівництва в 1917/18 роках. Він виразно пише, що «Федеральний постулат, поставлений уже кирило-методіївцями, був постулатом державности», але через «суворі лекції російського централізму» федеральні плани України відложено і український народ устами Центральної Ради і четвертим універсалом «висловив свою постанову самому, власними силами переводити в життя ті політичні й соціальні принципи, які на-

³⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 9 (2), стор. 1508.

³⁵ М. Грушевський, «Шведсько-український договір 1708 року» *Записки НТШ*, 1909, т. 92. Цитовано за Л. Винар, *Найвидатніший історик...*, стор. 48.

³⁶ Михайло Грушевський, «В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи», *Український Історик*, т. XXI, чч. 1-4, 1984, стор. 223-24. У статті Грушевський також підкреслює принципи вільности, рівности і братерства, як старі українські традиції з часів «Старої України».

перед вказала йому історія, розвинула і поглибила світова думка».³⁷ На увазі Грушевський має державницьку ідею «національного самоозначення» і ідею «народоправства», які лежали в основі його провідних політичних і історіософічних концепцій в 1918 році і стали тривалим фундаментом в розбудові незалежної демократичної республіки в часах державницької дії голови Української Центральної Ради і взагалі в модерній українській історії. Як бачимо концепції народництва (ідея народу) і концепція державного федералізму, шляхом еволюції, зреалізувалися у відновленні українського державного життя в 1917/19 роках. Ідея національно-культурної автономії і федерації доправили до реалізації самостійності і державного суверенітету української модерної нації.

*Концепція території або ідея єдності українських земель є черговою провідною ідеєю історичної і публіцистичної творчості Грушевського. В Історії України-Руси Грушевський вірно підкреслює, що з опануванням території і її заселенням, розпочинає «своє історичне життя український народ». Історик уважає, що в житті кожного народу домінують дві творчі сили: «народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу його розвою. Навіть в пізніших, тим більше в початкових стадіях народнього життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами — територія так само як народність».*³⁸

В писаннях Грушевського під час будівництва української держави в 1917/18 роках, він наголошував конечність об'єднання усіх земель, заселених українцями в одну географічно-політичну одиницю як територіяльних складових частин української держави. Саме тому він настоює на тім, що «Холмщина і Підляшшя повинні бути включені в склад Української Республіки»,³⁹ а в III Універсалі Української Центральної Ради визначає кордони української території, які становлять «власність всього трудового народу». Ця концепція скристалізована в Конституції УНР з 1918 року в ствердженні, що «Територія УНР неподільна» і в її межах держава забезпечить усі «права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян».⁴⁰

³⁷ Михайло Грушевський, *На порозі Нової України*, 1992, стор. 148-149. В тому часі на Грушевського мали впливи державницькі концепції Кондорсе і інші французькі мислителі і політичні діячі, які наголошували ідеї демократизму, свободи і людського поступу у всесвітньому вимірі.

³⁸ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, стор. 8.

³⁹ М. Грушевський, «За Холмщину», «Промова на ратифікації мирного договору», *На порозі Нової України*, цит. пр., стор. 107-113.

⁴⁰ «Конституція Української Народньої Республіки», *На порозі Нової України*, стор. 230.

Важливо згадати, що Грушевський у статті «Новий поділ України» подає свій проєкт поділу земель, яким він повертає старі історичні назви, напр. «Деревська земля», «Болохівська Земля», «Поросся», «Запоріжжя», «Пере-

Концепція єдності і соборності українських земель природно лучиться з його концепцією — ідеєю українського народу і становить інтегральну частину його постуляту державної суверенності української нації.

Усі вищезгадані провідні ідеї — концепції Михайла Грушевського знаходимо в його *Історії України-Руси*, *Історії української літератури*, монографічних нарисах історії українського народу, дослідженнях окремих періодів української історії, в соціологічних і політично-ідеологічних трактатах (напр. *На порозі Нової України*, *Початки громадянства* й інші праці), в його численних публіцистичних і популярно-історичних публікаціях. Ці ідеї червоною ниткою проходять крізь творчість Грушевського і мають безпосередній вплив на його багатогранну діяльність, пов'язану з відродженням української національної культури, науки і будівництвом демократичної держави.

Провідні ідеї творчості М. Грушевського можна охопити такою формулою: народ, територія, влада, державність в контексті українського і світового історичних процесів.

АКАДЕМІЧНО-НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Олександр Кониський писав у своєму листі з 4 травня 1894 року до М. Дикарева у зв'язку із виїздом Михайла Грушевського на зайняття катедри історії у Львівському університеті таке:

«Порадійте нашій вельми важній новині: на катедру історії у Львові цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особисто для мене — се невимовно велика радість! От се момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! Праця моя не погинула і дожив таки я до сего сподіваного часу!».⁴¹

Прогнози Кониського сповнилися: у розвитку національної культури, а перш за все української науки, Михайло Грушевський був геніальним організатором наукової і культурно-освітньої праці. Без перебільшення можна ствердити, що він є найвидатнішим організатором української науки, творцем міцного фундаменту, тривалої організацій-

---

яславщина» і т.д. Географічно-історичне назовництво земель Грушевського в'яжеться з середньовічною українською державою і козацько-гетьманською державою. Див. *На порозі Нової України*, стор. 101-102.

⁴¹ М. Возняк, «Ол. Кониський і перші твори «Записок» (З додатком його листів до Митрофана Дикарева)», *Записки НТШ*, т. 150, 1929, стор. 375. Олександр Кониський відіграв провідну роль в формуванні світогляду молодого Грушевського. Зовсім погоджуємося з висновком М. Антоновича, що «До свого виїзду з Києва (осінь 1894) М. Грушевський був ідейно і організаційно якнайтісніше пов'язаний з В. Антоновичем і О. Кониським. Перший був його керівником у науковій, другий у громадській праці». Див. М. Антонович, «О. Кониський і М. Грушевський», *Український Історик*, т. XXI, чч. 1-4, 1984, стор. 51.

ної структури для розвитку наукових дисциплін українознавства і взагалі науки в добі Нової України. Українську науку Грушевський уважав інтегральною частиною загальнолюдської культури.

Дослідження науково-організаційної діяльності історика в'яжеється безпосередньо з його розумінням завдання науки в історично-культурному процесі української і світової історії, із його концепціями розвитку української науки і створенням його історичної школи у Львові і Києві. Також його «академічна політика», зокрема боротьба за український університет у Львові і заснування кафедр української історії, літератури і мови на університетах в Україні до 1914 року, відіграла значну роль в академічно-науковій діяльності історика. До уваги дослідник мусить узяти його діяльність у наукових установах, науково-видавничу працю, редагування наукових видань і взагалі створення відповідної творчої атмосфери для розвитку наукового життя. В короткій статті не маємо змоги обговорити усіх аспектів науково-організаційної праці Грушевського. Обмежуємося до короткого наświetлення його ролі в НТШ у Львові, Українському науковому товаристві в Києві, Українському соціологічному інституті у Відні і його діяльності у Всеукраїнській Академії Наук у Києві. У всіх цих центральних українських наукових установах Грушевський був найголовнішим, або одним із головних промоторів наукової діяльності і розбудови наукового життя з наголосом на консолідацію українських наукових сил із Західньої і Східньої України. Академічно-наукову діяльність М. Грушевського можна поділити на декілька окремих періодів, що себе доповнюють і відзеркалюють його провідну роль в розбудові української науки.

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ: 1894-1914

Осіною 1894 року М. Грушевський приїхав до Львова, як звичайний професор Львівського університету на кафедрі «всесвітньої історії з угляданням історії Східньої Європи», що в дійсності була кафедрою української історії. Тоді він мав 28 років і вже був відомим істориком. Галицький період академічної і наукової діяльності М. Грушевського охоплював двадцять років, і в тому часі він присвятив усю свою творчу енергію і наснагу, щоб у Львові створити всеукраїнське культурне огнище і українську академію наук, які промінювали б на усі українські землі і стали б основою українського національного відродження в ХХ столітті. Це була справжня золота доба його діяльності і творчості: Грушевський очолив Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, причинився до створення Українського Наукового Товариства у Києві і очолив його й систематично провадив у співпраці з іншими українськими науковцями свою академічну політику із головним прицілом на створення українського університету у Львові і впровадження різних кафедр українознавчих дисциплін в програми навчання в Київському,

Харківському й Одеському університеті.⁴² Вийнятково важливе значення для розвитку української історичної науки має заснування і діяльність львівської історичної школи М. Грушевського, яка відіграла переломову роль в розвитку національної історіографії на всіх українських землях і поза ними.

Виринає питання, як розумів Грушевський головне завдання центральних осередків наукової праці, а зокрема завдання НТШ? Відповідь знаходимо в його «Записці» для загального збору НТШ з 1898 року. Він писав:

«В попереднім огляді дано погляд на початки наукової роботи нашого товариства і ту мету, яку воно ставило в сій роботі. Сю мету: стати осередком наукової роботи на своенародній мові, особливо в галузях, безпосередньо зв'язаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе якнайширший круг наукових робітників, вірних народнім інтересам, організувати наукову роботу й у тій організації виховувати нових робітників, нові наукові кадри».⁴³

Можна ствердити, що це кредо науково-організаційної діяльності з 1898 року, Грушевський застосовував у різних видах і в пізніших періодах діяльності. Тут виразно бачимо безпосереднє пов'язання концепції наукової діяльності з його народовецьким світоглядом з наголосом на вирощення нових наукових кадрів «вірним народним інтересам». Наука, у розумінні Грушевського була інтегральною частиною української національної і всесвітньої культури.⁴⁴ В НТШ Грушевський розбудував науково-організаційну структуру, спершу як директор Історично-філософичної секції (від 1894 р.), а опісля як голова товариства (від 1897 до 1913). Створення Археографічної комісії (1895), а опісля Етнографічної, Правничої і Лікарської (1898), Статистичної (1906) і Бібліографічної (1909) — всі вони діяли поруч трьох наукових секцій (Історично-філософична, Філологічна і Математично-природописно-лікарська) і значно поширювали науково-дослідчу тематику в рамках НТШ і взагалі загального розвитку української науки. Структура НТШ була подібна до організаційної структури європейських академій наук і науко-

---

⁴² Наукову діяльність М. Грушевського в роках 1894-1914 обговорено в монографії Любомира Винара, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892-1930*. Мюнхен, В-во. «Дніпрова Хвиля», 1970 і в праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*. Мюнхен-Нью Йорк, 1968 (Українське Історичне Товариство, Серія: Історичні студії, ч. 6.).

⁴³ Михайло Грушевський, «Записка для загального збору 1898 р.», *Записки НТШ*, т. XXI, 1898, стор. 10.

⁴⁴ Важливі спостереження Грушевського про відношення національної культури до загально-людської подані в його статті «З нашого культурного життя», *Наша політика*, Львів, 1911, стор. 89-119. Він уважав, що «розвій національної культури являється одною з основних підстав успішного розвою народности», але рівночасно остерігав перед культурою, що є замкненою в кругу своїх «національних святощів» і «власної мудрости», неприступною «для ніяких впливів і подувів загальнолюдського поступу», *цит. пр.*, стор. 97.

ві діячі з центральних і західніх українських земель уважали, що такою академією стане НТШ. На увазі маємо В. Антоновича, О. Кониського, О. Барвінського, а зокрема М. Грушевського, на якого впала відповідальність за реалізацію цієї концепції.

Редакційно-видавнича діяльність Грушевського і видання НТШ, у відносно короткому часі, впровадили українську науку на європейський форум. Заразом серійні наукові видання Грушевського стають творчою лабораторією для українських дослідників, які репрезентували різні генерації з окремих українських земель. Редаговані Грушевським *Записки НТШ* стали головним журналом наукового українознавства на європейському рівні, а заініційований істориком *Літературно-науковий вісник*, місячник літератури, науки і суспільно-громадського життя, відіграв передову роль в національно-культурному відродженні української нації в ХХ столітті.

В роках 1891-1913, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка видало 423 томи наукових публікацій, які включали *Записки НТШ*, *Збірник Історично-Філософичної секції*, *Збірник Філологічної секції*, *Жерела до історії України*, *Матеріали до української антропології і етнології*, *Етнографічний збірник*, *Пам'ятники української мови і літератури*, *Часопись правничу і економічну*, серію Української Історичної бібліотеки та інші.⁴⁵ Вже самі назви вищенаведених видань вказують на основну розбудову наукового українознавства, впровадження Грушевським і його співробітниками відповідної української термінології в наукові видання і наукове спілкування, сприяло нав'язанню співпраці з неукраїнськими науковими осередками.

До співпраці у виданнях НТШ він приєднав Івана Франка, В. Гнатюка, А. Кримського, О. Кониського і десятки видатних учених і публіцистів, які активно включилися в розбудову української науки і культури. Заснування і діяльність історичної школи М. Грушевського у Львові мало тривале значення для розвитку української наукової історіографії.⁴⁶ У своїй автобіографії історик пише, що ця школа складалася з його студентів, учасників семінарійних занять і з деяких здібних молодих дослідників. Це були нові наукові кадри, віддані національній ідеї культурно-наукового розвитку українського народу, ідеалісти наукової праці. Іван Крип'якевич, наймолодший і один з найздібніших учнів і представників Львівської історичної школи, дає таку характеристику історика:

«Ще за життя Грушевського всі в нас відчували, що між нами живе хтось великий. Всі в нас дивилися на нашого історика, як на надзвичайну люди-

⁴⁵ Аналіза видань НТШ того часу подана в нашій монографії *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка*, стор. 17-27.

⁴⁶ Насвітлення ролі історичної школи Грушевського в розвитку української історичної науки, подано в: Любомир Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський*, стор. 53-63.

ну, як на вченого, що може сміло стати поруч найбільших людей науки у світі, всі ми подивлялися його роботячність, а всі ми бачили в ньому одного з найкращих борців за єдність нації».⁴⁷

Створення першої школи української національної історіографії у львівському періоді діяльності Грушевського, що прийняла його історичну схему, як головну схему наукової історіографії, — мала і далі має переломовий вплив на дослідження окремих періодів і явищ української історії. НТШ за головування Грушевського брало участь в численних і міжнародних наукових конференціях, і тим самим українська наука не розвивалася в ізоляції від європейської. Грушевський також розбудував бібліотеку Товариства і започаткував обмін книжками з науковими установами в різних європейських країнах, Америкою, Канадою і Австралією. Також він дав ініціативу до створення Музею НТШ у Львові (1900), в якому зберігалися цінні археологічні та інші музейні колекції.⁴⁸ Всі ці почини Грушевського вказують на його майже понадлюдську енергію і геніальний організаційний хист, завдяки яким НТШ дійсно стало некоронованою академією наук. Не зважаючи на його вклад в розвиток НТШ, в 1913 році він відходить від керми товариства і реzigує з головства НТШ. Безпосередньою причиною розриву Грушевського з Товариством стали інтриги галицьких політиків, організованих в Народному Комітеті і деяких членів НТШ, які нарікали на його «автократичну вдачу».⁴⁹ Відхід Грушевського — це незаступна втрата для НТШ, яке від 1913 року вже ніколи не розгорнуло такої наукової і видавничої діяльності, як в часах керівництва найвідатнішого голови товариства.

Паралельно з поширенням діяльності НТШ Грушевський поширює свою працю на придніпрянську Україну. В 1907 році в Києві організується Українське Наукове Товариство (УНТ) з подібними завданнями

---

⁴⁷ Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський*, Львів 1935, стор. 8.

⁴⁸ Початки музею НТШ сягають 1893 року, але тверді основи під його розбудову положив щойно Грушевський в 1890 р. Див. «Діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка за 1900 рік», *Літературно-науковий вістник*, т. XIV, 1901, стор. 176. Про бібліотеку НТШ і ролю Грушевського в її розбудові пише В. Дорошенко в праці «Бібліотека Наукового Товариства у Львові», *Записки НТШ*, т. 176, 1961.

⁴⁹ Про конфлікт в НТШ і М. Грушевського обширно пишеться в моїй монографії *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*, стор. 43-69.

Цікаво згадати, що провідний член теперішнього відродженого НТШ у Львові, історик Ярослав Дашкевич, пише, що це була відплата Грушевському з боку «представників галицького партикуляризму», а також підкреслює, що «Ганебно сьогодні слухати скарги на автократизм найбільшого українського історика України й не чути ні одного слова засудження на адресу тих бездарних темних духів, що нищили до тла, розвалювали і розвалюють далі українську історичну науку. На погромників і руйніників, академіків і псевдоакадеміків не скаржаться досі, а шукають ласки під їхнім крилом», Я. Дашкевич, «За науковим кермом», *Дзвін*, ч. 9, 1991, стор. 140.

і організаційною структурою, на зразок львівського НТШ. Воно стало «безпосереднім попередником Всеукраїнської Академії Наук, теж під керівництвом Грушевського і мало стати другою українською академією наук в мініятурі».⁵⁰ Очолюючи два головні осередки наукової праці — НТШ і УНТ, Грушевський змагає до всеукраїнського об'єднання українських сил в Галичині і Великій Україні. За його ініціативою започатковано періодичне видання *Записки Українського Наукового Товариства* (1908) і *Україну* (1914), що сприяло поширенню впливів і діяльності історичної школи Грушевського серед придніпрянських дослідників і відіграло в пізніших роках важливу роль в народженні Української Академії Наук в 1918 році.

Досліджуючи академічну діяльність Грушевського, треба звернути увагу на його провідну роль у боротьбі за український університет у Львові. Як відомо він опрацював основний меморіал у цій справі, що його презентувала спеціальна делегація НТШ австрійському урядові в 1902 році.⁵¹ Проте ці заходи не мали успіху через сильні польські впливи. Боротьба за український університет у Львові тривала аж до часу резиґнації Грушевського з головства в НТШ. Рівночасно він стає промотором заснування окремих кафедр українознавства в Київському та інших університетах України. Після 1905 року він тісно співпрацював з студентами з Великої України, які вимагали, щоб в університетську програму навчання впровадити окремі предмети українознавства, зокрема історії, що мали б викладатися українською мовою. Грушевський уважав, що одним із центральних питань «із становища тої культури мови і повноти національного культурного життя являється справа вищої науки на даній мові», а академічна, університетська освіта в українській мові дає свідоцтво культурної дозрілості і «повноправности даної народности» в розвитку українського народу.⁵² Грушевський опрацював модель-програму українознавчих предметів, які повинні викладатися в університетах. Він уважав, що українознавчі кафедри і запровадження української мови як викладової — це постулат українського культурно-національного розвитку.

---

⁵⁰ Михайло Грушевський, «Три академії», *Український Історик*, ч. 2-4, 1983, стор. 137. УНТ «маніфестувало постулат повноти української культури, вічної науковими аспіраціями і науковими дослідженнями» — М. Грушевський, «Велике діло», *Україна*, ч. 32, 1929, стор. 6.

⁵¹ Докладніше про ці справи в Л. Винар, *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, стор. 15-16. Див. також *Хроніка НТШ*, ч. 2, 1902, стор. 83.

⁵² Мих. Грушевський, «Справа українських кафедр і наші наукові потреби», *Літературно-науковий вістник*, т. 37, 1907, стор. 42-57.

Треба зазначити, що змагання Грушевського і українських студентів та громадянства за українознавчі кафедри увінчалися успіхом в Київському, Харківському і Одеському університетах в яких започатковано в 1907 року деякі українознавчі предмети українською мовою.

Підсумовуючи діяльність Грушевського до 1914 року, треба ствердити, що вона охоплювала всі головні ділянки культури і української науки і створила цілу епоху в національному відродженні України. Українська нація, писав Грушевський, показала слов'янському і західно-європейському світові свою культурну дозрілість, а НТШ і УНТ виконали своє завдання в творенні культурно-наукової основи, що віддзеркалювала повну культурну незалежність українського народу.⁵³

РОКИ 1914-1923

Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в тому часі охоплює три окремі етапи: 1) Перше заслання Грушевського (1914-1917), 2) Державне будівництво України (1917-1918) і 3) Еміграційний період наукової діяльності Грушевського (1919-1924). Не зважаючи на політичні і інші перешкоди, у цих трьох етапах наукової діяльності Михайло Сергійович безперервно продовжував розбудову українського наукового і академічного життя. В 1917-18 роках він є не лише найвидатнішим істориком і керівником наукового життя, але стає керівником державного і культурного відродження української нації.

Як відомо, в 1914 році Грушевський повернувся зі Львова до Києва, де російська влада заарештувала його як «мазепинця» і «австрофіла» і заслала спершу до Симбірська, згодом до Казані, а вкінці за посередництвом Російської Академії Наук, до Москви. У «Споминах» Грушевський пише, що ще з Симбірська зв'язався з редакцією «Української життя», а після приїзду до Москви зайнявся справою «організації Наукового товариства і наукових відчитів»,⁵⁴ а також мав цілу низку науково-видавничих плянів. Цікаво також згадати, що в Москві, українські діячі (Винниченко, Чикаленко та інші) обговорювали плян створення міського вільного університету у Києві, а Грушевського уважали «як можливого кандидата на ректора».⁵⁵

27 березня 1917 року, Грушевський повернувся з Москви до Києва як позаочно вибраний голова Української Центральної Ради і очолив українське державне відродження, яке охоплювало усі ділянки культури і науки. Він відповідав за розвиток академічного і наукового жит-

---

⁵³ В статті «З нагоди 150-ої книги „Записок”», Грушевський подає короткі підсумки здобутків НТШ і взагалі українських наукових установ до вибуху Першої світової війни. *Записки НТШ*, т. 150, 1929, стор. 1-3.

⁵⁴ Михайло Грушевський, «Спомини» (Частина II). Підготовка тексту й примітки Сергія Білоконя. Київ, ч. 8, 1989, стор. 122.

В Симбірську і Казані Грушевський опрацював популярний курс всесвітньої історії, а в Москві продовжував свою працю над *Історією України-Руси*. Короткі вістки про його наукову і організаційну діяльність в *Автобіографії Михайла Грушевського з 1926 року*. За редакцією Любомира Винара. Нью Йорк, 1981, стор. 27-28.

⁵⁵ М. Грушевський, «Спомини», *цит. пр.*, стор. 116.

тя, а також за реалізацію його давньої концепції відносно оснування української академії наук. Як голова Ц. Ради, Грушевський бажав притягнути усі українські наукові сили. Тому одне з його перших звернень «До українських професорів» з 21 березня 1917 р., не лише наголошує потребу українізації нижчої, середньої і вищої школи в Україні, але також потребу організації наукових і педагогічних сил.⁵⁶

У березні 1917 року в Києві відновило свою діяльність Українське Наукове Товариство, як головний осередок наукової діяльності. У «Споминах» історика читаємо:

«Підняв справу Академії наук в науковім товаристві, в котрім взяв наново головування з поворотом (формально се було переведено на зборах 23.ІІІ, а 29.ІІІ на мою пропозицію ухвалено утворити комісію для вироблення статуту Академії та переведення її організації)».⁵⁷

Проте офіційне відкриття Української Академії Наук відбулося вже під кінець влади гетьмана П. Скоропадського, 14 листопада 1918 році в Києві. Гетьман уважав, що президентом академії повинен бути Грушевський, але він цю пропозицію відкинув. Логічно він не міг прийняти номінації гетьмана Скоропадського, який причинився до ліквідації Української Центральної Ради і Української Народної Республіки.

За головування Грушевського в Центральній Раді в Києві відкрито Українську Академію Мистецтв, Український Народний Університет Українську Науково-Педагогічну Академію. Як видно, Грушевський із своїми співробітниками систематично розбудовував українські наукові установи і високе шкільництво. Він міг зреалізувати бодай частину своїх попередніх плянів, які включали оснування української академії наук і систематичну підготовку нових кадрів українських учених та відкриття нових вищих шкіл в Україні. Науково-академічна діяльність Грушевського в 1917-1918 роках вимагає нового наświetлення і обширного дослідження.

В роках 1919 до 1924 р. Грушевський проживав у Празі, Берліні, Відні, Женеві і Парижі; цей еміграційний період його наукової діяльності охоплює скріплення співпраці з західньо-європейськими вченими і науковими установами, а головню заснування Українського Соціологічного Інституту у 1919 році у Відні. Він також причинився до створення Українського Вільного Університету у Відні, який опісля перенесено до Праги. Треба зазначити, що спершу на ректора УВУ, запросили Грушевського, але через різне розуміння завдання університету, він не прийняв цього посту. Всю свою енергію Грушевський сконцентрував на науково-видавничу діяльність УСІ. Він видав ряд вартісних наукових досліджень включаючи важливу і, до певної міри, перело-

---

⁵⁶ М. Грушевський, *На порозі Нової України*. Статті і джерельні матеріяли. За редакцією Л. Винара. Нью Йорк, УІТ, 1992, стор. 196.

⁵⁷ Михайло Грушевський, «Спомини», *цит. пр.*, стор. 140.

мову працю в українській науковій літературі *Початки громадянства*.⁵⁸ У 1923 році появилось спеціальне звернення Грушевського до українців, які проживали «за океаном», в справі матеріальної допомоги УСІ. Він пише, що спершу ця наукова установа була запланована в 1919 р. «як інститут міжнародного характеру з осідком у Женеві, з огляду на те, що там мав бути осідок Ліги Націй», але через фінансові неможливості він мусів перенести діяльність інституту до Праги, а потім до Відня. Грушевський зорганізував бібліотеку УСІ, яку «скоро прийшлося здепонувати до кращих часів в пражському університеті».⁵⁹ Протягом трьох років він видав 12 книжок з рамени УСІ, але з браку засобів в 1923 році припиняє видавничу діяльність з надією, що інститут зможе перенести в Україну, як складову ВУАН. Важливо згадати, що в 1922 році Грушевський зложив партійний делегатський мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі в У.С.І. Осінню 1923 року Грушевського вибрано членом Всеукраїнської Академії Наук,⁶⁰ а вже у березні наступного року він вертається в Україну для своєї наукової і науково-організаційної праці.

Еміграційний період академічно-наукової праці характеристичний динамізмом Грушевського як наукового діяча, який, без уваги на тяжкі матеріальні недостачі, створив УСІ, причинився до організації УВУ, і далі розгортав науково-видавничу діяльність. Причини його виїзду в Україну в 1924 році безпосередньо в'яжуться з його планами докінчити *Історію України-Руси* і продовжити діяльність його історичної школи у Києві.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ВУАН: 1924-1934

3 жовтня 1926 р. в актовій залі Київського університету відбулося урочисте прилюдне засідання з нагоди 60-річчя з дня народження ака-

⁵⁸ М. Грушевський, *Початки громадянства* (генетична соціологія), Відень, 1921, 328 стор. З інших авторів згадаємо П. Христюка, В. Старосольського, К. Грушевську, М. Лозинського і М. Шрага.

В.А. Потульніцький помилково пише, що в УСІ видано монографію В. Липинського — див. його статтю «Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції», *Український Історичний Журнал*, ч. 2, 1992, стор. 51. Як видно, автор не мав змоги завітати з листами Грушевського до Т. Починка, що були друковані, за редакцією М. Антоновича, в *Українському Історичному* (чч. 4, 1969, чч. 1-3, 1970). Потульніцький повністю не відтворив діяльності УСІ й ідеологічних настанов Грушевського в тому часі.

⁵⁹ *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*, цит. пр., стор. 29. Про бібліотеку УСІ, див. звернення М. Грушевського «В ім'я української культури...», *Український Історик*, ч. 1-3, 1970, стор. 172-173.

⁶⁰ М. Грушевський, *Автобіографія...*, стор. 30. Докладніше про діяльність УСІ подано в записці М. Грушевського з 14.III.1924 р. п.н. «*Український Соціологічний Інститут і Дослідча катедра історії культури*», Старожитності, ч. 7, 1991, стор. 8.

деміка Грушевського. Вступне слово акад. П.А. Тутківського, голови Ювілейного Комітету, дає ядерне зіставлення ролі ювіляра в житті Академії Наук. Тутківський сказав:

«Починається святкування 60-річчя з дня народження вельмишановного Михайла Сергійовича та 40-річчя його наукової й науково-організаційної діяльності... я маю високу честь і щастя сказати, як товариш високошановного ювілята, і не можу цього не сказати, що сама ідея заснування Української Академії Наук і перші реальні кроки для її здійснення належить високошановному ювілятові. Ще не можу не сказати, що з того моменту, коли приїхав до Києва Михайло Сергійович і взяв участь у працях Академії Наук, у нас відчувалася присутність величезної науково-організаційної сили. Це яскраво виявилось і на спільних зібраннях Академії Наук... і в надзвичайно напруженій творчій організаційній діяльності, що виявилась в організації історичної секції з її численними відділами, в заснуванні надзвичайно широких і корисних наукових видавництв — періодичних і неперіодичних, і в притягненні до активної продуктивної праці нашої талановитої молоді. Я не можу не сказати, — і це зовсім об'єктивно, ніяк не перебільшуючи, — що Михайло Сергійович і назавжди лишитьесь найкращою справжньою окрасою і славою Української Академії».⁶¹

Тут можна говорити про геніяльність Грушевського як науково-організаційного діяча, праця якого безпосередньо причинилася до справжнього ренесансу української науки, зокрема історіографії в 1920-их роках. Він розгорнув велетенську науково-видавничу і науково організаційну працю у Всеукраїнській Академії Наук, яка в тому часі стала правдивим бастионом української науки і розвитку національної культури. Тут зовсім погоджуємося з висновками професора О. Оглобина, який писав, що Михайло Сергійович повернувся до Києва не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки».⁶²

Михайло Грушевський розбудував в ВУАН свої Історичні установи, які включали Історичну Секцію, Катедру Історії Українського Народу, Науково-дослідчу катедру історії України, Археографічну Комісію, Редакцію журналу «Україна» і інші наукові комісії. В 1927 році Історичні установи Грушевського в Академії Наук склалися з 18 науково-дослідчих установ.⁶³ Отже протягом чотирьох років Михайло Сергійович

⁶¹ Акад. Тутківський, «Ювілейне відкриття», *Ювілей академіка М.С. Грушевського 1866-1926*. Ювілейні засідання. Київ, 1927, стор. 7.

⁶² Олександр Оглоблін, «Михайло Грушевський і українське національне відродження», *Український Історик*, ч. 2-3, 1964, стор. 5.

⁶³ Крім уже вчислених наукових одиниць, в склад Історичних установ Академії Наук входили: Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності, Комісія примітивної культури (Кабінет), Комісія Старого Києва та Правобережної України, Комісія Західної України, Комісія історії Старої України, Комісія історіографії, Комісія історії новітньої України, Комісія Лівобережної України, Комісія Полудневої (степової) України, Українсько-Молдавська комі-

зумів зорганізувати ці науково-дослідчі установи, які становили основу його історичної школи, відновленої в Києві. Він виявив себе блискучим і до сьогодні неперевершеним організатором української історичної науки, подібно, як це було у Львові в розгорненні наукової діяльності НТШ. Історик приєднав також до наукової праці в своїх установах понад 100 штатних і нештатних співробітників, які своїми дослідженнями охоплюють усі періоди української історії і культури. Розбудова науково-організаційної бази історичної школи Грушевського в Києві безпосередньо пов'язана з його науково-видавничою діяльністю, яка мала переломове значення в розвитку української історіографії. Тут в першу чергу треба згадати значення відновленого Грушевським журналу «Україна» (1924-1930), який став центральним історичним і українознавчим журналом, що в ньому співпрацювали придніпрянські, галицькі й інші дослідники, які проживали поза межами України. Крім того він започаткував численні серійні випуски, що були присвячені різним періодам і явищам історії України, і започатковує видання архівних матеріалів. В 1930 році Грушевський дав таку характеристику своєї праці в Академії:

«... я в попередніх роках, 1925-1928, коли, властиво, я один з академіків-істориків займався організацією історичної роботи в ВУАН, бо інші більше працювали поза Академією, ніж у ній, — я прикладав усі зусилля до того, щоб українська історична наука виявляла себе в ВУАН як цілість і охоплювала якнайповніше її різні територіяльні ділянки і хронологічні періоди. Се мені в значній мірі вдавалося, і ВУАН в очах наукового світу здобувала репутацію, що вона репрезентує українську історичну науку в цілості — живої, активної і творчої — щодо усіх українських земель і для всіх часів її життя...».⁶⁴

Можна без перебільшення ствердити, що науково-організаційна і науково-видавнича діяльність Грушевського на форумі Академії Наук є унікальним явищем в анналах українського наукового життя.

Розгром наукових установ і історичної школи Грушевського радянською владою і органами ГПУ вже добре відомий, — тому я не зупинятимусь тут на цій трагедії Грушевського, його учнів і співробіт-

---

сія, Комісія утворення Київського міського Музею, «Первісне Громадянство» (Орган Кабінету примітивної культури). Цей список установ Грушевського поданий в машинописі «Особистий склад Історичних установ Української Академії Наук 1927 р.», Центральна наукова бібліотека Академії Наук у Києві, відділ рукописів Фонд Х, ч. 2234 (в скороченні ЦНБ ВР, Ф.Х).

⁶⁴ «Записка академіка М. Грушевського. З приводу висновків чистки апарату ВУАН», *Старожитності*, ч. 7, 1991, стор. 6. Ця записка Грушевського з 30.VIII.1930 р. була написана в Кисловодську і вислана Президії ВУАН, Народному комісарові РСІ і Народному комісареві освіти й іншим установам. Коротка аналіза наукової діяльності Грушевського і його школи в 1920-их роках подана в статті Л. Винара, «Найкращий знавець історії України», *Старожитності*, ч. 7, 1991.

ників.⁶⁵ Тут лише зазначимо, що цей злочин був виконаний за участю українських комуністів Яворського, Скрипника і інших. Радянська влада проголосила Грушевського «буржуазним націоналістом», який воював проти перебудови ВУАН на установу, що має працювати на користь пролетаріату. Це був кінець Української Академії Наук, Грушевського і початок «Академії Наук СРСР», що безпосередньо причинилася до повної фальсифікації наукової діяльності історика в ВУАН і взагалі до фальсифікації історії України.

Підсумовуючи наукову діяльність М. Грушевського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові, Українського Наукового Товариства у Києві, Українського Соціологічного Інституту у Відні й Всеукраїнської Академії Наук у Києві, можна об'єктивно ствердити, що він був і до сьогодні залишився найвидатнішим організатором українського наукового життя, який випровадив українську науку на світовий форум.

БУДІВНИЧИЙ ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ В НОВІЙ УКРАЇНІ

Добро, поступ і суверенітет українського народу це головний імператив політичної і державнотворчої діяльності Михайла Грушевського, як будівничого першої української демократичної держави в ХХ ст. — Української Народньої Республіки. Ідея визволення і національно-державного відродження української нації була провідною ідеєю Грушевського, як голови Української Центральної Ради.⁶⁶ Грушевський — історик, Грушевський — організатор наукового життя і Грушевський — політичний лідер і будівничий української державності, себе взаємно доповнювали і творили гармонійну цілість. Він знав, що без загального національного усвідомлення усіх верств українського народу, зокрема народньої маси (селянство, робітництво та інші верстви суспіль-

⁶⁵ Віктор Заруба в статті «Розгром і знищення київської школи істориків М. Грушевського» (*Український Історик*, тт. 28-29, 1991-1992), джерельно досліджує ліквідацію історичної школи Грушевського радянською владою. Див. також Thomas Pruck, *Mykhailo Hrushevsky. The Politics of National Culture*. Toronto, 1987, pp. 208-226.

Важливо згадати, що Грушевський боровся за суверенність і незалежність української науки і Академії Наук. Він боровся за науковий престиж А.Н. і вважав, що вона не може зістатися в ролі провінціальної установи чого бажала «всесоюзна», а на ділі російська А.Н. Ці справи обговорює історик в статті «Перспективи і вимоги української науки», *Україна*, кн. 16, 1927. Ця настанова Грушевського і його концепція київської Академії Наук, як найвищої української наукової незалежної установи від комуністичної влади, також безпосередньо послужила аргументом для ліквідації Грушевського, його наукових установ і ВУАН.

⁶⁶ Любомир Винар, «Михайло Грушевський, Українська Центральна Рада і відродження державності України», *Розбудова держави* (Київ), ч. 3, серпень 1992 р., стор. 7-11.

ства), національне відродження України і відновлення української державності — немислимі.

Політичні або політологічні концепції Грушевського тісно пов'язані з його історіософією і історичними концепціями з наголошенням змагання українського народу до свободи і незалежності. В короткій статті не маємо змоги задовільно обговорити еволюцію політичного світогляду Грушевського, а зупинилися лише на кульмінаційному періоді його державотворчої діяльності в 1917-18 рр., в якому він ставив основи під будівлю української демократичної держави і тим самим утвердив державну історичність нації.

Сучасник Грушевського, Борис Мартос пише про причини вибору Михайла Сергійовича на голову Центральної Ради:

«... всі вони знали його патріотизм, чесність, ерудицію, працездатність та інші якості його характеру. До того ж він багато років жив закордоном, що дало йому можливість ознайомитись з політичним життям Заходу... Це був демократ чистісінької води: влада мала належати особам, обраним народом на демократичних виборах, вона повинна працювати для народу, через народ, опираючись принаймні на його більшість. Влада повинна знати потреби народу і дбати про їх задоволення».⁶⁷

Мартос об'єктивно підкреслив політичні настанови голови Центральної Ради в процесі будування української держави.

Грушевський і його співробітники в 1917 році обстоювали федеративний постулат кирило-методіївців, як постулат побудови і відродження української державності, що не суперечив політичній незалежності народу. Він продовжував ідеї Костомарова, Шевченка, Куліша і інших братчиків, погляди яких в'язалися з ідеологією визволення України.

У 1917 році Грушевський писав, що права України будуть забезпечені, якщо вона «не стоятиме» одинцем, а всі частини Російської Республіки будуть не тільки автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком».⁶⁸ Також його концепція національно-територіальної автономії України включала постулат повного національного «самопорядкування» і об'єднання українських поодиноких земель в одну національну територію.

«Ся територія, пише Грушевський, має бути зорганізована на принципі широкого демократичного самопорядкування від самого споду (дрібної земської одиниці) аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджувати своїми дорогами, своїми доходами, зем-

⁶⁷ Борис Мартос, *Перші кроки Центральної Ради*. Мюнхен, УІТ, 1973, стор. 3.

⁶⁸ Михайло Грушевський, «Якої ми хочемо автономії», *Великий Українець*. Матеріяли з життя і діяльності М.С. Грушевського. Київ, 1992, стор. 125.

лями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». ⁶⁹

Так виглядала федералістична концепція голови Центральної Ради в 1917 році з її головними державними атрибутами — владою, територією, населенням, військом, судівництвом і демократичним ладом.

Важливо поставити питання про погляди Грушевського на самостійність і незалежність української нації. Згадаємо, що вже в 1899 році Грушевський був одним з авторів політичної плятформи-програми Української національно-демократичної партії в Галичині, в якій ясно видвигнуто постулять незалежності, мовляв, завданням партії є:

«... дійти до того, щоби цілий український-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцілий національний організм, в якому загал народу на свою користь орудувавби всіма своїми справами: культурними, економічними, політичними». ⁷⁰

Ідея повної самостійності народу для Грушевського, як бачимо, не була нова під кінець XIX століття. Також в 1907 році Грушевський писав, що повна самостійність і незалежність це «логічне завершення питань національного розвитку і самовизначення будь якої народності, що займає певну територію і має достатні нахили та енергію розвитку». ⁷¹

Проголошення Четвертого Універсалу 22 січня 1918 року було тим «логічним завершенням» державотворчої дії Грушевського. Українська Народня Республіка стала «ні від нікого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу». Важливо підкреслити, що Грушевський уважав себе істориком-сторожем «наших державних, національних і соціальних традицій» ⁷² і тому пов'язував це із своїми історичними концепціями, наголошуючи тяглість державотворчого процесу в історії України. Він писав:

«Я підчеркую, і кілька разів робив се, що ми не являємося, як часто висловлюється, якоюсь новою і молодою республікою, ми відновляємо тільки

⁶⁹ Там же, стор. 121.

⁷⁰ «Народна програма», *Діло*, ч. 281 за 28 грудня 1899 р.

У своїй *Автобіографії* Грушевський згадує, що в 1901-1909 рр. польські націоналісти «обсипали мене в уличній пресі, жадали усунення з університету» через його боротьбу за рівноправність українського народу. В той самий час, пише історик, «москофільські і слов'янофільські «діячі» київські і львівські мастили мене з свого боку як проводиря українського сепаратизму, вказуючи напр. на мій підпис під маніфестом реформованого народництва, що ставив оконечною цілею національної програми політичну самостійність України, і. т.п.» — *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*, цит. пр., стор. 14.

⁷¹ М. Грушевський, *Освобождение России и украинский вопрос*, Спб., 1907, стор. 61.

⁷² Михайло Грушевський, *На порозі Нової України*, цит. пр., стор. 153.

нашу державність (підкреслення — Л.В.), якою ми жили і яка була відібрана від нас проти нашої волі, без признання, з тим відібранням ми ніколи не мирилися. Державність наша являється таким же старим постулатом, як і наші соціальні програми, соціальні перспективи і досягнення». ⁷³

У 1918 році появляється збірка статей М. Грушевського п.н. *На порозі Нової України*, в яких він подав свої головні концепції державного відродження української нації. У статті «Підстави Великої України» голова Центральної Ради наголошує в державному будівництві ролі села, значення міста, потребу української дисциплінованої армії з головним завданням «боронити найвищі народні досягнення своєю кров'ю», і в останньому розділі цієї важливої праці обговорює центральні завдання української нації, яка мусить «знайти себе» і розбудувати та скріпити державну незалежність». ⁷⁴ Він уважав, що для українців настав час творити не лише свобідну і незалежну Україну, але «Україну Велику». Її великість не полягає в матеріальному багатстві або в пануванні українців над іншими народами, але в моральних вартостях. Треба підкреслити, що Грушевський був великим українським патріотом і демократом-державником. Він не був націоналістом у сучасному розумінні інтегрального націоналізму, який на його думку був джерелом національного роз'єднання і шовінізму. Можливо, що Грушевський перенаголошував негативні аспекти націоналістичної ідеології, але він також мав рацію, якщо йдеться про пропагування деяких ідеологічних націоналістичних скрайностей, що не вкладалися в його розуміння демократичного будівництва Української Народньої Республіки. В тому часі Грушевський пропагував державну концепцію чорноморської орієнтації української держави, яку можна розглядати як його державну федералістичну концепцію в тому часі з прицілом «на кінцеву мету, федерацію світову» незалежних держав. Чорноморську концепцію Грушевського характеризує «економічне й культурне співробітництво, кооперація народів Чорного моря». ⁷⁵ Самозрозуміло, що чорноморська федерація держав, не заперечувала державного суверенітету української нації, лиш скріплювала державну співпрацю України з іншими державами. У 1920-их роках Грушевський наголошував потребу федерації незалежних європейських держав, що в ній Україна повинна відіграти важливу ролі. Здається з перспективи часу, що Грушевський своїми федералістичними державними концепціями випередив свою добу бодай на 70 років; саме в 1990-их роках обговорюється і реалізується концепція федерації незалежних європейських держав в площині економічній і мілітарній. Подібні концепції Грушевського з

⁷³ Там же, стор. 152.

⁷⁴ Михайло Грушевський, «Підстави Великої України», *На порозі Великої України*, стор. 54-55.

⁷⁵ М. Грушевський, *На порозі Нової України*, стор. 26.

1918 і пізніших років виглядали і насвітлювалися, як ідеалістичні «утопійні ідеї».

Разом з проголошенням повної незалежності України Грушевський пропагує «кінець московської орієнтації», що її вважає «віджилою» справою і наголошує потребу відступити від старих критеріїв українсько-російських взаємин. Грушевський вважає «таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важливим і цінним» в процесі державного відродження України.⁷⁶ Тут немає змоги обговорити всі важливі аспекти державного будівництва Грушевського і Центральної Ради в 1917-18 роках. Можна лиш зробити короткі підсумки.⁷⁷

Відновлення і розбудова української державності проходила серед винятково важких зовнішніх і внутрішніх політичних обставин. У першу чергу слід підкреслити невідготовленість українського народу до побудови власної держави і зрусіфікованість значної частини українського населення, зокрема в містах. Ці обставини включали: відносно невелику кількість співробітників Грушевського, що були спеціалістами в різних ділянках державного життя — зокрема це відноситься до професійних дипломатів, незадовільну і повільну розбудову української армії, негативне ставлення до незалежності й самостійності з боку національних меншин в Україні, без огляду на проголошення закону Центральної Ради про національно-персональну автономію, незадовільну соціально-економічну політику уряду УНР та інші недотягнення в багатовимірній діяльності уряду молодого українського держави. Рівночасно у розпорядженні Тимчасового уряду на терені України була мільйонна армія, яка постійно загрожувала державній діяльності Центральної Ради, а після жовтневого перевороту Ленін і більшовики поставилися вороже до державних аспірацій української нації: їхній напад на державу і кривава війна та інші перешкоди в державному будівництві. Грушевський і його співробітники надали відповідну легально-державну структуру українській державі і шляхом державного законодавства, міжнародних договорів і інших актів поставили тверді основи під національно-державне будівництво України в 20-му столітті.

---

⁷⁶ М. Грушевський, «Кінець московської орієнтації», *На порозі Нової України*, стор. 10. У статті «На переломі» Грушевський пише про знищення більшовиками Києва і що в тій новій руїні «розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувалися не тільки міста, а й традиції». Він вважає, що «всі наші втрати... ми запишемо на рахунок відбудови державного життя», *На порозі Нової України*, стор. 7.

⁷⁷ Про політично-державну ідеологію Грушевського в тому часі пише Ігор Каменецький, в біжучому числі *Українського Історика*, т. XXVIII-XXIX, 1991-1992. Див. "Hrushevsky's Ideas of a Democratic Political System in Theory and Practice." Про заграничну політику М. Грушевського в добі Центральної Ради див. Ігор Каменецький, "Hrushevsky and Ukrainian Foreign Policy, 1917-1918," *Український Історик*, т. XXI, 1984, стор. 82-102.

Були недотягнення і помилки з боку Грушевського і інших державних будівничих — це підкреслює Голова Центральної Ради в численних статтях і недавно виданих «Спогадах», але Четвертий Універсал і Конституція УНР, затверджена 29 квітня 1918 року, стали залізним фондом в державному розвитку Нової України. У першому параграфі Конституції УНР читаємо:

«Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від нікого незалежною».⁷⁸

Конституція УНР найкраще відзеркалює тодішні державницькі концепції Михайла Грушевського як президента республіки і провідного політичного діяча.

Державотворча діяльність Грушевського вимагає повної переоцінки і нового насвітлення, нового дослідження на основі нових архівних матеріалів і джерел. *Можемо лиш ствердити, що починаючи від Богдана Хмельницького, творця Козацько-гетьманської держави, на протязі понад 270-літнього історичного розвитку українського народу, Михайло Грушевський був єдиний, який doprowadив державний постулат української нації до його реалізації, проголосивши повну самостійність і незалежність України в 1918 році.* До доби М. Грушевського і Центральної Ради нікому з державних і політичних діячів, жодній українській політичній течії або партії зреалізувати цього не вдалося. Державотворчу роль Грушевського і його співробітників добре розуміють теперішні будівничі відновленої української державности в 1991 році, які приєднуються до державної спадщини Грушевського з 1918 і традицій Української Народньої Республіки.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Пригадую мої розмови з сучасником М. Грушевського, і до певної міри його критиком, покійним проф. Олександром Оглоблином. Він твердив, що навіть найбільша, найгеніальніша історична людина-діяч не може вийти за межі своєї історичної генерації. Також говорив про важке «незаслужене каміння», яке досі падає на Грушевського. Олександр Петрович, на мою думку, мав велику рацію, якщо йдеться про тенденційне насвітлення діяльності і творчості історика навіть в сучасній відродженій Україні. Також його думки про історичну людину і її генерацію цікаві і частинно стосуються до Грушевського, який, одначе, перейшов межу «своєї генерації» і мав вплив на наступні генерації наукових працівників, суспільно-політичних і державних діячів.

---

⁷⁸ «Конституція Української Народньої Республіки», *На порозі Нової України*, стор. 230.

Вклад і роля Михайла Грушевського в українській і світовій історії унікальна. Оцінка його діяльності — нелегке завдання: Грушевський писав і творив історію. Це вимагає джерельної, багатовимірної аналізу його життя і творчості.

Коли 24 листопада 1934 року, в Кисловодську на Кавказі, відійшов у вічність Михайло Сергійович, найвидатніший дослідник минулого України, творець та перший президент української держави в 20-ому столітті, він свій обов'язок перед українською нацією сповнив. Сповнив цей обов'язок ціною власного життя і життя його улюбленої доньки Катерини (Колюні), брата Олександра та інших членів родини Грушевських, які були переслідувані і знищені диявольською советською владою і КГБ в концентраційних таборах або поза ними. Головна причина знищення Грушевського і його близьких — їхня повна відданість рідному народові, їхня боротьба за «національну ідею» модерної української нації. В цій боротьбі були успіхи і невдачі — так завжди буває в житті історичного діяча такого формату як Грушевський. Критична, об'єктивна аналіза основана на методології наукового історичного дослідження конечна, якщо ідеться про розуміння і задовільне насвітлення Грушевського і його доби. Поверховні публіцистичні гіпотези з ідеологічною закраскою відносно життя і творчості історика треба відкинути. Вони не мають нічого спільного з науковим дослідженням.

Грушевський науково обґрунтував історичність українського народу, дав йому історичну метрику своєю монументальною *«Історією України-Руси»*, новим науковим моделем-схемою української історії, *Історією української літератури* і сотнями інших наукових досліджень. Свою дослідчу-наукову працю Грушевський провадив у контексті його організаційної розбудови українського наукового життя, оснування його історичної школи та виховання численних кадрів нових дослідників різних українознавчих дисциплін. Завдяки цьому і завдяки наполегливій і систематичній розбудові української культури і науки, Грушевський впровадив українську історіографію в європейську історичну науку, як інтегральну частину світової історіографії.

Як історичний і суспільно-політичний діяч і творець української держави в ХХ столітті, Михайло Грушевський рівночасно випровадив українську націю на світовий форум і включив її в загальний історичний процес, як націю з старою і високою культурою, з своїми державними і бездержавними періодами, націю, яка була невід'ємною частиною всесвітньої історії і яка зреалізувала свій державний суверенітет і відродила свою національну державу в 1917-1918 роках. За ці досягнення він був загальнонореспектований неукраїнськими науковцями, істориками і діячами світового масштабу.

Джеймс Вестфал Томпсон, автор монументального нариса світової історіографії, дав таку оцінку Грушевського і його творчості:

«Його 9-томна історія, написана по-українськи, це монумент ерудиції, справ-

жня енциклопедія досліджень цілого покоління українських, російських, німецьких і польських учених. Цією працею Грушевський, який головував у парламенті, що проголосив незалежну Україну (тимчасово) у 1917 р., дав своїй науковій базі його національної ідеології.⁷⁹

У свою чергу Поль Буае, провідний французький славіст, вітав Грушевського з нагоди його ювілею у 1926 році, як «славного історика своєї нації, духового вождя українських патріотів».⁸⁰

Історики і організатори наукової діяльності виміру Грушевського родяться раз на сотні років. Тому думки Томпсона і Буае про монументальність творчості історика не є панегіриком, а правдивим відзеркаленням поглядів на вклад історика в світову історіографію. Характеристика Грушевського як «духового вождя» українського народу також відповідало дійсності, якщо йдеться про державотворчу дію Голови Української Центральної Ради і створення Української Народньої Республіки. Так сприймали Грушевського і його діяльність у світі — як історика і творця історії, науковця світового виміру.

Роки советської влади і діяльності Академії Наук УРСР з її партійними академіками і співробітниками, які повністю фальсифікували життя і творчість Грушевського, це роки повної ганьби тієї установи і тих її співробітників, які добровільно, «з переконання», воювали з «отруйними концепціями» найвидатнішого українського історика. Рівночасно ті представники «прогресивної советської науки» руйнували і русифікували українську культуру і науку та пропагували псевдонаукову концепцію єдиного «советського народу». Ця «наукова» діяльність тривала довгі роки.

Тепер вириває питання впливу спадщини Грушевського на сучасне державне і культурне відродження України. Чи має вона значення для теперішніх будівничих держави, сучасних істориків? Чи зрозуміли вони місце Грушевського в державотворчому процесі нації і його тривалий вклад в світову і українську історіографію? Задовільну відповідь на це питання знайдемо в поглядах будівничих відновленої української держави в 1990-их роках. Вони зірвали з «московською орієнтацією» і йдуть слідами Грушевського, пов'язуючись з історичними традиціями незалежної Української Народньої Республіки в 1918 році. Наприклад, президент української держави Леонід Кравчук добре зрозумів вагу Грушевського. Він пише:

«У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною... До них насамперед

---

⁷⁹ James Westfall Thompson, *A History of Historical Writing*, vol. 2. New York, 1967, p. 627.

⁸⁰ Ювілей академіка М.С. Грушевського, цит. пр., стор. 137.

Інші оцінки наукової праці Грушевського подані в Lubomyr Wynar, *Mykhailo Hrushevsky. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography*, Toronto-New York, 1988, pp. 43-53.

слід віднести Михайла Сергійовича Грушевського — першого Президента України, найвидатнішого нашого історика, вченого світового рівня... М. Грушевський єднав інтереси Західньої України й України Східньої. Він немовби вивищувався над політичними пристрастями, бо дав для українського народу ідею — історичну закономірність здобуття українським народом державности. Лише злагода дасть нам змогу побудувати нову, вільну, суверенну державу — державу народу і для народу, для його блага, процвітання, щастя».⁸¹

Тут виразно бачимо відродження ідеї — концепції Грушевського примату народу як рушійної сили державотворчого українського процесу. Також справедливо підкреслено соборницький світогляд історика в державному будівництві української держави. Історик Федір Шевченко наголошує значення історичної спадщини Грушевського в українській державі у зв'язку з відродженням історичної пам'яті нації. «Без Михайла Грушевського, пише історик, нам не звести храм соборної, суверенної і щасливої України».⁸² Можна прийти до висновку, що теперішнє покоління будівничих української держави, нове покоління українських істориків, наново оцінило значення М. Грушевського в українській і світовій історії, і пов'язують його з державницькими концепціями та історичною спадщиною. Так виходить із вищенаведених думок президента відродженої української держави і видатного історика. Проте цей оптимізм, до певної міри, передчасний, якщо йдеться про наукові установи і деяких істориків.⁸³ Але є надії, що, у відносно короткому часі, ці недомагання зникнуть, і українська наукова історіографія прийме модель-схему історії України М. Грушевського, і її удосконалить.

Треба тепер поставити засадниче питання: чи сплатило сучасне покоління довг вдячності Великому Українцеві Михайлові Грушевсько-

⁸¹ Леонід Кравчук, «Слово до читача», *Великий Українець*, цит. пр., стор. 6. Див. також Л. Кравчук, «Велика постать державотворця», *Демократична Україна*, ч. 204, 26. XI, 1991.

⁸² Федір Шевченко, «Літописець і поборник України-Руси», *Великий Українець*, цит. пр., стор. 488-489.

⁸³ В Інституті історії Академії Наук України далі сидять партійні історики, які фальсифікували життя і творчість М. Грушевського. Я. Дашкевич об'єктивно ствердив, що в Україні дуже пізно відкрили М. Грушевського як історика і як політичного діяча. «Причина ясна — деформація історії України, справжньої історії України» — див. Я. Дашкевич, «Хто такий Михайло Грушевський?», *Україна*, цит. пр., стор. 192. Наразі ці фальсифікатори не пояснили своєї негідної поведінки.

Для прикладу згадаємо нову назву київської Академії Наук. Отже партійна «Академія Наук УРСР» змінила свою назву на «Академію Наук України». Дивна зміна, якщо йдеться про найвищу наукову установу української нації. Академія повинна називатися Українська Академія Наук, себто треба пов'язати з науково-історичними традиціями Грушевського, справжнього основника УАН, як спадкоємця НТШ і УНТ у Києві. Віримо, що за короткий час АН повернеться до своєї старої назви УАН або ВУАН.

му. Думаємо, що ні. Не зважаючи на наші успіхи в розвитку грушевськознавства,⁸⁴ є великі недотягнення. На увазі маємо невідкличну потребу повного видання усіх наукових, публіцистичних і белетристичних творів Грушевського з різних періодів його творчості. Друга вимога — це видання його епістолярної спадщини і опрацювання відповідних довідкових видань і монографій, присвячених життю і творчості історика. Доки не спроможемося зреалізувати ці проекти, тяжко говорити про сплачений довг, про наше виповнення наукового і національного обов'язку перед будівничим Нової України, її Великим Сином Михайлом Сергійовичем Грушевським.

---

⁸⁴ Грушевськознавство, як окрема українознавча наука, народилося в 1966 році з нагоди відзначення 100-ліття з дня народження М. Грушевського. Ініціативу дало Українське Історичне Товариство, яке започаткувало серійне видання «Грушевськіяна». УІТ запланувало видання «Енциклопедії Грушевського», а також спільно з Археографічним інститутом А.Н. видає бібліографічний довідник до праць історика. В 1966 і 1984 роках появилися два спеціальні випуски «Українського Історика», присвячені М. Грушевському. У 1991 році стало «Міжнародне наукове товариство ім. М. Грушевського», що тісно співпрацює з УІТ і плянує видання окремих збірників п.н. «Студії Грушевського». Це допоможе спопуляризувати творчість і діяльність історика серед міжнародних наукових кругів. УІТ і Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка А.Н. спільно видають недавно віднайдений шостий том *Історії української літератури* М. Грушевського.

Вибрана бібліографія праць про історика подана у нашому виданні: *Mykhailo Hrushevs'kyi 1866-1934. Bibliographic Sources*. Lubomyr R. Wynar, editor. New York, Ukrainian Historical Association, 1985, pp. 174-198.